

«ЭЛ
АДАБИЯТЫ»
сериясы

КАРАЧ ДӨӨ
ЭР ЭШИМ

27

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF KYRGHYZ REPUBLIC

NATIONAL CENTRE OF MANAS STUDIES AND ARTISTIC CULTURE

THE «MEERIM» INTERNATIONAL CHARITABLE FOUNDATION FOR SUPPORT OF
CHILDHOOD AND MATERNITY

KARACH DOO AR ASHIM

THE 27-TH VOLUME OF «EL ADABIATY» (PEOPLE'S LITERATURE) SERIES

РЕДКОЛЛЕГИЯ:

АЙТМАТОВ Ч. Т. — башкы редактор

АКАЕВА М. Д.

АКМАТАЛИЕВ А. А. — башкы редактордун орун басары

БОЛЖУРОВА И. С.

ЖЕЕНБАЕВ Ж. Ж.

ЖАЙНАКОВА А. Ж.

ИШИМКАНОВ К. К.

КАКЕЕВ А. Ч.

КАРЫПКУЛОВ А. К.

КЕБЕКОВА Б. К.

КЫРБАШЕВ К. К.

МУСАЕВ С. М.

ШАРШЕНАЛИЕВ Ө. Д.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ
МАНАСТААНУУ ЖАНА КӨРКӨМ МАДАНИЯТТЫН УЛУТТУК БОРБОРУ
ЭЛ АРАЛЫК «МЭЭРИМ» КАЙРЫМДУУЛУК ФОНДУСУ

КАРАЧ ДӨӨ ЭР ЭШИМ

«ЭЛ АДАБИЯТЫ» СЕРИЯСЫНЫН 27-ТОМУ
КРУИАсынын корреспондент-мүчөсү, филология илимдеринин доктору, профессор
АБДЫЛДАЖАН АКМАТАЛИЕВДИН жалпы редакциясы астында

*Баш сөздөрүн жазгандар филология илимдеринин кандидаттары:
Б. Кебекова, М. Мукасов*

*Түзгөндөр: А. Акматалиев
М. Мукасов
Ө. Шаршеналиев*

ББК 84 Ки 7-5
К— 21

К— 21 «Карач дөө, Эр Эшим» /А. Акматалиевдин жалпы ред. астында; Түз. А. Акматалиев, М. Мукасов, Ө. Шаршеналиев. Баш сөз. жаз. Б. Кебекова, М. Мукасов; Кырг. Улут. И. А. ж. б. — Б.: «Шам», 2003. — 216 б.— («Эл адабияты»).

ISBN 9967-10-120-7

Карапайым элди тышкы жана ички жоолордон коргоп «эл четинде, жоо бетинде» жүргөн эр жүрөк баатырлардын иштерин даңазалаган элдик чыгармалардын бул үлгүлөрү жаш өспүрүмдөрдү патриоттуулук духта тарбиялоо үчүн зор мааниси бар. Ошондой эле эл башынан кечирген тарыхый окуялардын издери терең сакталып, эл таануучулук маанилери бар экендиги менен жалпы окурмандарды кайдыгер калтырбайт деп ишенебиз.

Басмага Манастаануу жана көркөм маданияттын Улуттук борборунун Окумуштуулар Кеңеши тарабынан сунуш кылынган.

Р е ц е н з е н т т е р: филология илимдеринин кандидаттары К.
КЫРБАШЕВ, Г. ОРОЗОВА

К $\frac{4702300200}{м 455 (11)-2003}$ 2003

ББК 84 Ки 7-5

© Манастаануу жана көркөм маданияттын улуттук борбору.
© Эл аралык «Мээрим» кайрымдуулук фондусу.
© Кыргызполиграфкомбинаттын «Шам» басмасы, 2003.

ISBN 9967-10-120-7

ЭР ЭШИМ (ТОГОЛОК МОЛДОНУН ВАРИАНТЫНДА)

«ЭР ЭШИМ» ПОЭМАСЫНДАГЫ ТАРИХ ЖАҢЫРЫГЫ

Элдин тарыхый тагдырында тыштан басып келген же ичтен чыккан душмандарга карты жүргүзүлгөн согуштар, жалпы элдик мааниге ээ окуялар болуп өткөн кырдаалдарда гана эпикалык чыгармалар интенсивдүү өнүгөт. Кыргыз элинин тарыхында каракытайлардын (XI—XII кк.), монголдордун (XIII—XV кк.), Ойрот-Жунгар феодалдарынын (XV—XVIII кк.) жана Цин империясынын (XVIII к. экинчи жарымы — XIX к. башы) баскынчылык саясаттарына дуушар болушту. Мына ушундай тарыхый душмандарга карты жүргүзүлгөн күрөш элдин аң-сезимине катуу таасир этип, алар туурасында элдик чыгармалардын жаралышын шарттап турган. Баскынчылар канчалык сүрдүү-айбаттуу, коркунучтуу болсо, элдин аларды жеңип чыгуу үчүн болгон аракети да ошончолук күч-кубаттуу болушу керек. Ошондуктан, эпикалык чыгармаларда күчтүү душмандардын мизин кайтаруу үчүн эпикалык образдарды реалдуулуктун чегинен өткөрө, алардан да күч-кубаттуу кылып идеализациялоо тенденциясы өкүм сүрүп келген. Мындай көрүнүш эл тарабынан кадыресе салттык түшүнүк катары кабыл алынып, эпикалык чыгармалардын көркөм табияты менен байланышкан. Эр Эшимдин калмактарга карты жасаган баатырдык иштери да мына ошондой эпикалык чыгармалардын таламдарына баш ийдирилип, эл-жерди коргогон баатырдын даңазалуу иштери баян этилет. Чыгарма кыргыз элинин өткөндөгү жай турмушун сүрөттөө менен башталат. Мындай ыкма «Манас» баш болгон эпикалык чыгармалардын көпчүлүгүндө пайдаланылат. Сюжеттик линияны түзгөн окуялар кадимки турмуштагыдай баяндалып, жай өнүгүп олтурат. Жумгалды жердеген Түгөл аттуу байдын малы жер-сууга батпай, ал «боору жазы» кенен жер издеп Талас, Ашмара, Мерке аймактарына чейин келет. Жергиликтүү элдер анын «жылкысын тийип» четинен союп жей баштаса да Түгөл «чым» этип койбой, «мейли, жерге батпаган малымдын эмнесин аяйын» — деп, кең пейилдүүлүк менен мамиле жасайт. Түгөл менен Эр Эшим жер, мал талашып чатакташпай, ынтымакта турушат. Күндөрдүн биринде Эр Эшим өзүнүн эрдигине, күчүнө ылайык «кууса куткарбас, качса жеткирбес» бир тулпары жок экендигин сынчысына айтып кейиш кылат. Түгөл байдын сансыз жылкысынын арасынан тулпар караштырыш үчүн Эр Эшим сынчысын ээрчитип жолго чыгат. Эр Эшимди Түгөл сый менен жакшы күтүп алат. Түгөл байдын байбичеси Кыздарбек менен сынчынын ортосундагы байлык, ынсап, ач көздүк туурасындагы чакан аңгеме да поэманын кызыктуулугун арттырып өзүнчө бир көркөм жүк көтөрүп турат. Эр Эшимдин сынчысы сан жылкынын ичинен даакысы жонунан түшпөгөн бир кула быштыны жолдо келе жатканда эле тандап койгон, кетээринде Түгөлдүн ошол быштысын Эр Эшим сурап алат. Түгөл ал бышты туулганда кулагы шала тилик экендигин жана ал төгүн мал эместигин тигилерге айтат. Көрсө, Түгөлдүн жылкыларынын арасынан бир кайкы бел кара бээни марал өңдүү бир суур айгыр бөлүп кетип, жыл маалында баягы бээ кайра үйүрүнө кайтып келет. Ошол бээден Шарпкула туулат. Ал башка малга кошулбай, өзүнчө оттоп, булактын башынан барып суу ичет. Ушул сыяктуу белгилер ишаарат кылып, мунун буудан болушунан Төгүл бай да күмөн санабай сынчы менен макул болот. Жылкы жаныбарына өзгөчө маани берген кыргыздардын арасында атагы таш жарган сынчы адисттер, саяпкерлер чыгып, ал ар эл арасында зор кадыр-баркка ээ болушкан. Атактуу Толубай сынчыдан тартып эл арасында көптөгөн сынчылардын өнөрлөрү легенда, аңыз болуп айтылып келет. Ушул өнөр ээлеринин бир жалпылыгы байкалат. Алар сынаган буудан, аргымактардын алгачкы көрүнүштөрү көзгө комсоо, «жүдөгөн эшек кейпи» же даакысы жонунан

түшпөй илкип баскан бир неме. Анан ал сынчынын колуна тийип, ал тарабынан кыябына келтире багылып, атайы таптоодон өткөндөн кийин гана «Туйлашып туу көтөрүп эрлер минчү» буудан болуп жайкактап чыга келишет. Бул — сынчылык өнөрдүн кадыр-баркын көтөрүп, олуя чалыш, баамчыл экендигин даңазалоодогу ийгиликтүү пайдаланылган салттык ык. Экинчиден мында, жөнөкөй, байкалбаган нерселерде да укмуштуудай таң калаарлык купуя сырлардын боло тургандыгы жөнүндө элдик түшүнүктүн нускоосу жатат.

Ошентип, «Эр Эшим» поэмасынын окуясы акырындап өнүгүп, жоого минчү тулпар даярдалып, душманга бет алганда караан-бутак болуучу уруу башчылары менен дипломатиялык мамилелер түзүлө баштайт. Феодалдык доор үчүн мүнөздүү болгон ар кандай баскынчы душмандардын күтүүсүз чабуулунан болуп турган коркунуч узак убакыт бою элдин сезимин эзип, ар дайым согуштук даярдыкта чыңалып туруусу — алардын жашоо тиричилигиндеги традициялык көрүнүш катарында орун алып келген. Элибиздин тагдырына туш келген мындай жүрөк опкоолжуткан кырдаал алардын улуттук аң-сезиминде толиранттуулуктун, жоокердик мүнөздүн жана өзгөчө баатырдык духтун калыптанышын шарттап, ал түгүл мажбурлап да турган. Бул туурасында В. В. Радлов: «Вследствие этих обстоятельств кара-кыргызы до настоящего времени и сохранили свойственный им воинственный дух» — деп эң туура белгилеген («Манас» героический эпос киргизского народа, 1968, 19-б.). Демек, элдин жоокердик духу өзүлөрүнүн баатырдык салттарын эпикалык көркөм формада жалпылаштырып чагылдырууга өбөлгө болгон.

Бирде биригип, бирде чачылып турган элибиздин борборлоштурулган мамлекеттик формадагы бирдиктүүлүгү бузулган учурларда узак мезгилдер бою башка душмандардын агрессивдүү чабуулдарына каршы жүргүзүлгөн күрөш өтө татаалдашкан. Мындай учурда бир уруу экинчи уруу менен биригип, жалпы күрөш ачууга умтулушкан. Мына ошондой уруулардын биригүү аракети «Эр Эшимдин» мисалынан ачык көрүнөт. Алсак, Ажаан аттуу калмактын каны каарланып, кыргыздарды тукум курут кылмакчы болуп Каркыра тараптан кол салат.

Ажаан деген жаяны,
Ачуусу өткүр чаяны.
Жыргап жаткан кыргызга
Жылыга тийди залалы.
Мына ошондо далай эл,
Туш-туш жакка тарады.
Кабарчыдан кеп угуп,
Калмак келди — деп угуп, —

кыргыздын уруу башчылары кеңеш курат. Кыпчартардын Эр Эшими катагандардын кан Турсун менен кылыч мизин жалашып дос болот да, кыпчак элин кан Турсунга тапшырып, өзү жоо жарагын шайланып, катаган, кыпчак элинен кол курап калмактарга карты согушка аттанат.

Жалындаган ойрондор,
Жалаң кылыч байланган,
Жаа тарткычтар шайланган,
Эр жүрөктөр, баатырлар
Эр Эшимге айланган.
Сары өзөн Чүйдү чаңдатып,
Самсып өттү сайлардан.
Эки Кемин жер менен,

Калмак-Ашуу бел менен,
Тоо түгөнгөн жол менен,
Кызыл-Кыя, Сан-Таштан,
Бетегелүү Койташтан,
Үч-Каркыра, Кегенден,
Текес, Кыяс дегенден

өтүшүп, кыргыз колу калмактар менен беттеше чыгышат. Чоң чабыш, кан төгүлгөн согуш бир топ күнгө созулуп, акыры Эр Эшимдин колу калмактарды жапырып кирет. Баталдык сценалар бул поэмада «Манастагыдан» кем сүрөттөлбөйт:

Кудай бетин көрсөтпө,
Куйкаланып жер бети.
Куу качырган туйгундай,
Кулага минген келбети.
Эрдин эри качырса,
Эрден учат желдети.
Ач кыйкырык, куу сүрөөн,
Жердин жүзү тумандап,
Ат боорунан кан болуп,
Ажалдуулар бураңдап

катуу согуш жүрөт. Эр Эшим Шарпкула менен атырылып чыгып, калмак баатыры Ажаанды сайып өтөт. Жарадар болгон Ажаанды жан жөкөрлөрү жөлөп-таяп өз кошуунуна ала качышат. Душман мизи майтарылып, алар Камбыл, Үч-Турпан шаарларына кире качышат. Бул жерде «Манастагы» «Чоң казаттагыдай» Түп Бээжинге чейин кубалап кирип барышпай, белгилүү географиялык чөлкөмдө согуш жүрүп, белгилүү шаарлардын аты аталып, окуя бир кыйла реалдуулукка жакындайт. Ал эми баатырлардын кармашы, баталдык сценаларда кадимки эпикалык салттуулук сакталган. Эр Эшимдин портрети да Манастан кем сүрөттөлбөйт:

Карагай найза өңөрүп,
Кара сур өңү көгөрүп,
Ызырынып тиштенип,
Кызарып көзү тиктейип.
Кармаса колу темирдей,
Баса минген Кулага
Балтыры өгүз белиндей,
Тоо туруштук бергисиз
Толкуну колдун лебиндей.

Башкы каарманга өзгөчө симпатия менен көңүл бөлүнүп, бардык иш анын эр жүрөк, баатырдык иштери менен байланыштырылат. Бул, «Жоону сайса эр сайды, аты калды Манаска» дегендей кыргыз эпикалык чыгармаларындагы салттык көрүнүш.

Эр Эшим жоокерлерин чогултуп маслакат кылат. Душмандарды аягына чейин талкалайлы деген бүтүмгө келишет да, өзү Ажаандын артынан түшүп кубалайт. Шарпкула менен жетип, Ажаанды өлтүрөт.

Поэма Улуу Ата Мекендик согуш жылдарындагы, «элдик баатырларды даңазалап, жоокерлердин патриоттук сезимин ойготкула» — деген өкмөттүк ураандын таасиринде, элдик сюжет кайрадан иштелип чыккандыгы көрүнүп турат. Муну

чыгарманын текстинен да көрүүгө болот.

Ушу быйыл душманды,
Ута турган чагыңар.
Уяларын тал кал ап
Буза турган чагыңар.

Улам бизди курчутуп,
Улуу Сталин шаңы бар,—

деп, жаштарды патриоттуулукка чакырат. Эл арасында «Катагандын Кан Турсун, Кан Турсунду ант урсун», «Анын кылган ишине, Кантип чыдап жан турсун» — деген ылакап сөз айтылып калган. Ушул сөздүн төркүнү «Эр Эшим» поэмасында таржымалданат. Кылыч мизин жалашып достошкон Кан Турсун, Эр Эшим калмактар менен кармашып жүргөн чагында элге калыс кан болбой, кыпчактарды кордоп жиберген. Эр Эшимдин эки аялын тул кылып, кичүү аялын алып алат. Бул окуяны уккан Эр Эшимдин ачуусу келет. Жолдо келе жаткан аскерлерин утурлап тосуп алып амал ойлошот. Алар соодагер кейпин кийинишип, кербенчи катары түнөп кетүүнү суранышып Кан Турсунга кабар айттырышат. Дүнүйөгө кызыккан ал «кербенчилерге» чептин эшигин ачып берип, алданат. Ошентип, «Кан Турсунду ант уруп, как чокуга, «тарс» уруп Эр Эшим колдуу болуп өлөт. Адатта кыргыз эпосторунда негизги баатыр — каарман алыстагы жоого аттанып, ал жакта өлүп же жарадар болуп кайтканда, эл-жериндеги ички душмандар баш көтөрүп акыйкатсыз бийлик жүргүзүшөт. Муну «Жаныш, Байыш», «Манас» эпосторунун мисалдары ачык далилдей алат. Акыры түбү ички душмандар жеңилип, өз энчилерин алышат да башкы оң каармандар элге бейкутчулук орнотуп жакшы заманда жашай баштайт. Мындай адилеттүүлүктүн жеңиши менен аяктаган эпикалык чыгармалардан элдик мүдөөнүн, идеалдын ишке ашкандыгын көрүүгө болот.

Эр Эшим «калмак доору» аталган мезгилде — XVI— XVII кылымдардын аралыгында реалдуу жашаган адам, казак каны, поэма боюнча, айрым кыргыз санжырачыларынын берген маалыматтары боюнча анын тегин кыргыз-кыпчактан да чыгарышат. Бул баатыр туурасында айтылган аңыз-уламыштар казактарга Караганда кыргыздарда көбүрөөк сакталган. Орто Азия, Казакстан элдеринин оозеки поэтикалык чыгармалары генетикалык жагынан да, маданий байланыштын таасири астында да, ошондой эле коомдун тарыхый өнүгүшүнүн баскычтарынын окшоштугу менен да көптөгөн типологиялык жалпылыктарга ээ. Ушул туурасында Н. И. Кравцов: «Ар түрдүү элдердин фольклорун атайын изилдөөчүлөр гана эмес, ага кызыккандардын бардыгы ар кандай өлкөлөрдүн элдеринин оозеки поэтикалык чыгармаларында жалпы же окшош көрүнүштөр, сюжеттер, каармандар жана көркөм форманын окшоштуктары кездешээрин билишет»,— деп белгилеген эле (Русское народное поэтическое творчество, 1971, 353-б.) Демек, «Эр Эшимди» тигил же бул элге таандыкташтырганда жогорудагы пикирди эске алып, өтө кылдаттык менен мамиле кылууну талап кылат.

XVI—XVIII кылымдарда Могол, калмак кандыктары үзгүлтүксүз чабуул жасашып, кыргыз, казак элдерине ыдык көрсөтүп турушкан. Мына ошондой тарыхый шарт көптөгөн баатырларды согуштук аренага алып чыккан. Мына ошондой баатырлардын бири — Эр Эшим.

Эр Эшимдин тушунда кыргыз, казактар ынтымакта болушуп, калмактарга каршы бирдиктүү согуш аракеттерин жүргүзүшкөн. Бул туурасында Ч. Валиханов XIX кылымдын ортосунда эле, Эшимкан кыргыз-казактын биримдигинин эстелиги

катарында Көкүмгө арнап Ташкенге күмбөз тургузгандыгын, ал азыр да «Көкүмдүн көк күмбөзү» деп аталарын эскерет. (Ч. Валиханов. 1 т. 374-б.).

Жыйынтыктай айтканда, «Эр Эшим» поэмасы эл башынан кечирген тарыхый тагдырларын көркөм чагылдырган баалуу мурас. Достуктун ыйык антын бузган адамдардын кейиштүү тагдыры ашкереленген, акыйкатчылыктын, эр жүрөктүүлүктүн салтанатын даңазалаган тарбиялык мааниси бар чыгарма.

Реалдуу жашап өткөн адамдар, географиялык ареалдагы жер-суу аттары, союздаш жана каршылашкан элдер туурасындагы маалыматтар поэманын тарыхыйлуулугун арттырып, аны «тарыхый поэма» — деп атоого мүмкүндүк берет.

* * *

Эми, сөзүбүздүн аягында «Эр Эшим» поэмасынын тексти боюнча токтоло кетүүгө туура келип олтурат. Себеби, бир элек текст эки башка инвентарь номер менен, биринде — Тоголок Молдого, экинчисинде Абдыкалык Чоробаевге таандык болуп жүрөт. Андыктан, түп нускаларды салыштырып, тактай турган маселе бар.

А. Чоробаевдин жазып тапшырган текстинин түп нускасы Кол жазмалар фондусунда (инв. № 138) «кол китеп» түрүндө сакталып турат. Араб ариби менен жазылып, 1946-жылы К. Ж. фондусуна А. Чоробаев тарабынан тапшырылган, көлөмү — 187 бет. Түп нускасын биринчи бетинде азыркы арип менен: «1941-жылы июнь айында Соң-Көл жайлоосунда жазылды. Элдин оозеки айтуусунун негизинде. Жумгал району, Савнарком колхозундагы манасчы Багыш Сазановдон алынды. Мен ыр менен жазып чыктым» — деген эскерме жазуу бар. Буга кошумча: Араб арибинде жазылган ушул текстти Тоголок Молдонун кол жазмаларына (почеркине) салыштырсак (К. Кырбашев, О. Соороновдор менен бирдикте), бөлөкчө болуп чыкты. Буга Караганда тексти А. Чоробаев жазган. Ал араб арибинде да жаза билген. Муну, 1976-жылы жарыкка чыккан «Тандалган чыгармалар» жыйнагынын 50-бетиндеги «Биз кантип окуганбыз» ырындагы «Дамбылданын ызгаарына чыдабай, Алты айдан соң качып кетип калгамын» — деген саптарынан баамдаса болот. Демек, түп нускалык фактыга, «эскерме жазуусуна», кол тамгасына (почеркине), ариб арибинде жаза билгендигине Караганда «Эр Эшим» А. Чоробаевге таандык.

Эми, Тоголок Молдонун «Эр Эшими» туурасында сөз кылалы. КЖФда анын наамы менен дагы бир «Эр Эшим» сакталып турат. (инв. № 1017) Көлөмү — 140 бет. Ушул текст Ж. Таштемиров түзгөн «Тоголок Молдо» (1970) жыйнагынын экинчи тамдугунда «Эр Эшим, Түгөлдүн байлыгы» — деген тема менен жарык көрүп, анын «Эскерүүлөр» бөлүмүндө: «Эр Эшим эл арасында тарыхый адам катары айтылып, анын жасаган эрдиктери улама катары унутулбай келет. Тоголок Молдо 1936-жылы биринчи жолу кара сөз менен маанисин айтып берген. Кээ жеринде жорго сөз, ыр кездешет. Кийин аны ырга айландырган» — деп жазылып турат. Ушул эле текст кийинчерээк С. Закиров түзгөн «Элдик поэмалар» жыйнагынан да жарык көргөн. Тексттер бири-бирине далма-дал келгендиктен, анын же мунун варианты дешке да мүмкүн эмес.

КЖФсуна Тоголок Молдого тийиштүү түп нуска 1942-жылы, 14-февралда тапшырылган. Ал эми А. Чоробаев 1946-жылы өзүнүн кол жазмасын өткөргөн. Ушул даталарга таянып, поэманы жеке Тоголок Молдого таандык кылууга болобу? Албетте жок. Себеби, беш кылымдан бери сакталган кол жазманы бүгүн өткөрсө, ал, ортодо өткөн мезгилди жокко чыгара албайт. Кеп — ким, качан жазганында. Демек, материал тапшырылган убакыт да бул маселени чечпейт. Тоголок Молдого тийиштүү болгон түп нусканын сырткы бетинде азыркы арип менен (теманын үстү жагында) «Тоголок Молдо, Абдыкалык» деген жазуу бар. «Титулдук» бетинде «Айтуучу — Тоголок Молдо, тартипке салган Абдыкалык», «Эр Эшим» темасынан кийин «Бул поэманы атамекендик

улуу согушка байланыштуу шарты менен жаздык» — делип турат. Буга Караганда айтуучу Тоголок Молдо, тартипке салган б. а. темаларга бөлүштүрүп, кагазга түшүргөн А. Чоробаев. Кол жазма да А. Чоробаевдин тапшырган нускасындагы азыркы арип менен жазылган биринчи беттеги «эскермесине» окшош, демек, материалды кагазга түшүргөн А. Чоробаев.

Жогорудагыдай кайчы келген фактыларды салмактап биз төмөнкүдөй жыйынтыкка келдик:

Үч жүз жыл чамасында илгери болгон тарыхый окуянын сюжети эл тарабынан сакталып, кара сөз түрүндө, ыр аралаштыра айтылып келген. Чыгарманын негизги автору — эл. Эгерде эл эсине сактап үч кылым бою муундан-муунга мурастап айтып келбесе, Тоголок Молдо да, А. Чоробаев да бул окуядан кабарсыз калышып, «Эр Эшимдей» поэма жаралмак эмес. Бул бир, экинчиден, поэманын текстинде элдик духтан баштап элдик эпостордун көркөм каражаттарына чейин кеңири пайдаланылгандыктан, анда улуттук колорит бекем сакталып, «сөөгү элдики» экендигинен кабар берип турат. Албетте, жаратуучулардын эмгегин да баалашыбыз керек. Алар болбогондо көптөгөн татынакай дастандарыбыз, поэмаларыбыз, жаралбай, сакталбай калмак. Тоголок Молдо да, А. Чоробаев да таланттуу жазгыч акындар. «Эр Эшимди» поэмага айландыруу иши экөөнүн тең колунан келээри эске алынып, жана инв. № 1017 деги «жаздык» — деп көптүк түрдө айтылгандыгын биргелешип чогуу иштешкендиктеринин далили деп эсептеп, элдик мураска экинчи өмүр берген эки акынга, тең укуктагы жаратуучулар деп баа берүүгө туура келет. Себеби, «өжөр фактылар» бизди тияк-биякка кылтыңдаттырбай, ушул пикирди айттырууга мажбурлап турат.

МУРАТАЛЫ МУКАСОВ,

филология илимдеринин кандидаты

ЭР ЭШИМ ТҮГӨЛДҮН БАЙЛЫГЫ

Илгери өткөн заманда,
Түгөл деген бай болгон.
Түрүлүп малы эсепсиз,
Төрт түлүгү шай болгон.
Күнгөйдөгү кашка суу
Жумгалга куйган сай болгон.
Жазы, күзү кыштоосу —
Сайды бойлоп бай конгон.
«Түгөл-Сай» деп аталып,
Белги калган элине.
Батпаптыр малы жаздаса,
Маңдай-тескей жээгине.
Окторкой, Кызарт, Сандыкта
Уй менен төөсү жатчу экен.
Кокту сайын короолоп,
Койлору жайыт алчу экен.
Жер сереси Соң-Көлгө
Жылдырып жылкы салчу экен.
Айлана көчүп көлүнө,
Журт жаңыртып барчу экен.
Жылдан-жылга дүркүрөп,
Төлүнө төлү кошулган.

Мал жайыты түгөнүп,
Оттогон чөбү тосулган.
Бир күнү Түгөл ойлонуп:
Ала шалбырт жаз менен,
Боору жазы, кең жерге
Көчөмүн деп наз менен.
Суусамырга бет алып,
Сүрдү малын жылдырып.
Кабактын кайың, талынан
Укуругун кыйдырып.
Учаң теңиз көп малын
Уландарга жыйдырып.
Үрүң-бараң таң менен
Үйдүн үстү сыйрылып,
Алмач өркөч төөлөрдү
Аркы-терки чөгөртүп,
Ук учтугун борумдап,
Казан кабын көмөртүп,
Жаңы тууган уйлардын
Музоолорун өңөртүп.
Жаш кулунун телчитип,
Энелерин ээрчитип,
Суусамырды өрдөтүп,
Суу-сууга малын төлдөтүп,
Адам да жыргал, мал жыргал
Айран-кымыз көлдөтүп,
Торолгондо улагы,
Жылып көчү чубады.
Айдаганда көңүл жай,
Оюн салып кунаны.
Тай куйругун тепкилеп,
Таркабайт ойноп кумары.
Аңгилер төрдү бербеген,
Айдаса асоо келбеген.
Алтымыш отоо жылкы бар,
Күлүгү күндө жем жеген.
Алардын баарын имерип,
Айгырын минсе тердеген.
Алтоо-жетөө күнүгө
Сууп турат кермеден.
Даакылуу кула бышты бар,
Алтымыш чапса желбеген.
Аны минсе жылкыны
Айдамга койбой имерген.
Сырын билбей кээ бирөө,
Качышат кармап минерден.
Түгөл бай аны жактырат,
Шарпкула деген ушу деп.
Сөөгү тунса бир кезде,
Эр жигиттин кушу деп.

Жайы-кышы куланын
Даакысы түшпөйт жонунан.
Тулпар го? — деп баа берет
Туякта тура жогунан.
Жылкычылар элебейт,
Чапса желбес тогунан.
Суусамыр оттоп, жайын жеп,
Жылкысы жеңдей жал алды.
Картаңы карыш казылуу,
Кулуну кучак сан алды.
Койлору чың семирп,
Эшик эндүү жон алды.
Уйлары онтоп туралбай,
Төөлөрү жардай ком алды.
Күзгө жуук болгондо,
Таласка барып түшүүгө,
Ниет кылды Түгөл бай
Ашмара, Мерки түзүнө.
— Кополуу жерге күздөтүп,
Жайсам, — деди, — баарысын
Аягы Талас, башы Чүй
Чыгыптыр чөбү алысын.
Мындай сонун жерлерге,
Эн жаткан төрлөргө,
Сугарсам деп жылкыны
Суук башат көлдөргө.
Көчүп түштү Таласка,
Көз жеткис мейкин чөлдөргө.
Мал борумун карасаң, —
Жердин көркү дүңгүрөп.
Салаа-салаа жылга суу
Мөңгүдөн түшөт күңгүрөп.
Суусамырды оттогон,
Суу-сууга өрдөп токтогон,
Таналары бир белок,
Тай букалар козголоң,
Чоң букалар жер чапчып,
Буртага майын топтогон.
Тартынып буйла созбогон,
Тайлагы ээрчип боздогон.
Иңгени келип эшикке,
Жетеленип ноктодон.
Атандар оттоп шородо,
Койлору жаткан короодо.
Козулары ирк болуп,
Куйругу кучак келгендей.
Улагы эркеч сыяктуу
Ташка чыгат мергендей.
Тарсылдашып сүзүшсө,
Такымынан челгендей.

Башындагы мүйүзү
Найза аштап бергендей.
Малдын баары жайдары
Баш, аягы көп жерде.
Көркүнө чыгып талаанын
Көңүлүнө төп жерде.
Жата берсин Түгөл бай
Жайып малын откоруп.
Субайларын төрлөрдөн
Эч ким барбайт жоктошуп.
Ээн-жайкын жатышты
Жылкычы, койчу, уйчулар.
Олуя-Ата, Таласта
Кыпчактын калың журту бар.
Элин тамам башкарган
Эр Эшимдей ханы бар.
Тоо туруштук бергисиз
Толкуну күчтүү шаңы бар.
Жортуулчусун жиберип,
Жол тостурат күнүндө.
Кайгуулга киши чыгарып,
Кароол коёт түнүндө.
Кайгуулчудан кеп угуп,
Калың мал келди деп угуп.
Ушакчыдан кеп угуп,
Душман келди деп угуп.
Эр Эшим катуу оолугуп,
Буйрук кылды элине.
— Жылкы тийип ал! — деди
Көргөн-билгендерине —
Жеримди, сууму боктогон,
Желеге кулун топтогон,
Кандай адам ал өзү
Кабарлашпай оттогон?
Четинен тийип алыңар,
Малына колду салыңар.
Душман болсо чалыңар,
Түп көтөрө чабыңар.
Ата-атанын уулунан
Бирден киши барыңар.
Азаматтар, жигиттер,
Айтканымды угуңар.
Кайдан келген эмесиң?
Жарабайт де мунуңар.
Жаагын жарып тамгалап,
Сакалдарын жулуңар.
Колго чочмор кармаңар,
Коркпой кирип байкаңар.
Колот толгон жылкынын
Субайынан айдаңар.

Кой деп келген жан болсо,
Колу-бутун байлаңар.
Уруксатсыз бу жерде
Учан-теңиз мал менен,
Эч болбосо уташып,
Эр Эшимдей хан менен.
Анан мында келүүчү,
Алманын кабат берүүчү.
Адамдын баары маакул деп,
Айтканына көнүүчү.
Аны кылбас бейбаштын
Айдап малын бөлүүчү. —
Деп ошентип кордуктап,
Жылкы тийип келгиле.
Канчалык эл болду экен,
Маани жайын билгиле. —
Деп Эр Эшим айтканда,
Эли карап турбады.
Буулугуп жүргөн жигиттер
Буйругун эки кылбады.
Чапкан бойдон жарышып,
Тизгин колдо карышып,
Тийме-тийме жылкыдан
Четинен бөлүп алышып.
Талаа менен чаңдатып,
Таластын ичин шаңдатып.
Каскак менен кубалап,
Капталга чаап койгулап,
Айыл сайын кур эмес,
Алып келип сойгулап.
Кемпир ашы өңдөнтүп,
Кемегесин ойгулап.
Келин-кызы чогулуп,
Келгендин баары тойгулап,
Жата берди бир топ күн
Эр Эшимдин доорунда.
Эртели-кеч жигиттер
Эки колу боорунда.
Тийип кеткен жылкынын
Суроо салып артынан.
Эч кимиси келген жок
Түгөл байдын калкынан.
Жылкычылар башта эле,
Айтса Түгөл мейли дейт,
— Кайгырбаңар, балдарым,
Калганын багып жейли — дейт
Жок сурап хандын айлына,
Бастырып бириң барба дейт.
Элимди ууру туткан ким?
Башын жарып канда дейт.

Койчу, уйчу, жылкычы,
Кордук көрүп калба дейт.
Элдин ээси эр болот,
Амалы көп анда дейт.
Топук кылып Түгөл бай,
Кеткен малга кейибейт.
Канаат карын тойгузат,
Калганы болот деги дейт.
Арадан бир ай өткөн соң,
Эр Эшим туруп таң калды.
Жок сурап мага бир келбейт,
Кайта кетип калганбы?
Же болбосо көп малын
Дагы башка эл алганбы?
Кокустан душман кол салса,
Берели буга жардамды.
Ой обозгер жигиттер,
Жүргүлө байга баралы.
Ким экенин текшерип,
Абдан сөзгө каналы.
Билеселүү жан болсо,
Берген сыйын ал алы.
Билимсиз душман а болсо,
Бириндетип чабалы.
Ченчи болсо калмактан,
Мойнуна зоолу салалы.
Укуругун сындырып,
Уугун отко жагалы.
Керегесин кыйратып,
Келин-кызын ыйлатып,
Төөлөрүн тизип матайлы.
Төрт түлүгүн жыйнатып,
Эгерде жакшы бай болсо,
Келели абдан сыйлашып.
Дос бололу ант менен,
Алтын-жездей чырмашып.
Деп аттанып жол менен,
Чекене чабуул кол менен.
Тандалмалуу баары бар,
Тасып калган кары бар.
Таңдайы таңшып сүйлөгөн
Талыкпаган чечен бар.
Кырк жигити кырк белек,
Кыргыздан башка нечен бар.
Обозгер бар, баары бар,
Оюнга шыктуу дагы бар.
Найзакерден эри бар,
Баатырлары деги бар.
Ак бараң атып, маш болгон,
Адис мергендери бар.

Ашта-тойдо ырдаган
Адамдан шайыр ырчы бар.
Айбандын түрүн тааныган
Жанында аяр сынчы бар.
Анча-мынча эл менен,
Бастырып калды шарт этип.
Эңчегер бойлуу эр Эшим,
Ителгидей барк этип.
Баруучу жери Түгөлдүн,
Айлына жакын калганда.
Көп жылкыны аралап,
Көрүп назар салганда.
Эр Эшим айтып сынчыдан:
— Тандагын деди жылкыдан
Күлүгү болсо көрүп бер,
Бууданын байкап билип бер.
Тулпарын тандап белгилеп,
Көңүлүмө илип бер!
Дегенинде сынчысы,
Байкап назар салганда.
Баштан-аяк аралап,
Айылга жакын калганда.
Көзү түштү, байкады,
Даакылуу кула быштыга.
Желеден алыс кетпеген,
Такымдан алса теппеген.
Камчыланса баспаган,
Кармап минсе аксаган.
Даакы жүнү түшпөгөн,
Кум сирке басып биттеген.
Желедеги Куланы
Сынчысы тооруп тиктеген,
Эр Эшимдей бегине
Маани-жайын билдирди.
«Тулпар ушу экен» деп,
Көңүлүнө түйдүрдү.
Көп жылкынын ээси,
Марттык кылса, мал берер.
«Хан үйүмө келди» деп,
Кара куйрук нар берер.
Же болбосо жылкыдан,
Тандамалын апкелер.
Үйдөн куру чыкпа деп,
Мингизүүгө ат берер.
Андайын коюп Куланы,
Алсаңыз сизге чак келер.
Минсеңиз жолуң ачылып,
Алда таала бак берер. —
Дегенинде эр Эшим
Көңүлүндө кымылдап,

Барды байдын үйүнө,
Ичтен тынып жымылдап.
Эр Эшим салам берди эле,
Эшигине келди эле.
Аттарын алып уландар,
Аса байлап киргизди.
Төтөгөлүү чоң үйгө,
Сейилдикке тигичүү,
Сегиз канат боз үйгө.
Орун алды келген эл,
Катарлашып эр жакка.
Көпчүлүгү байкашып,
Көз салышты төр жакка.
Көз имерип караса,
Кара кашка ныпчалар.
Катар-катар жыйылган.
Капка салган күмүшү
Капшытында үйүлгөн.
Кырмандагы буудайдын
Кызылындай үйүргөн.
Жүгөрүдөй шурулар
Жүк бурчунда төгүлгөн.
Кабаттап тизген бермети
Берекелүү көрүнгөн.
Бутагы сайын кур эмес,
Бакандарга илинген.
Машрөө, манат, макмалы,
Башайы менен барча бар.
Көпчүлүктүн көзүнө,
Көрүнбөгөн канча бар.
Буулум менен булгун бар,
Буулган канча куржун бар.
Жибектен эшкен аркан бар,
Урушка кийчүү калкан бар.
Шурудан кылган буйла бар,
Аруудан буюм кыйла бар.
Көргөндүн көзү талгандай,
Көрбөгөнгө жалгандай.
Телегейи тептегиз,
Бар сарамжал колунда.
Байбичеси байланган
Бапиктүү чачбак жонунда.
Желбегей ичик жамынган,
Желбирөөч сөйкө тагылган.
Түгөлбай өзү картайган,
Түлөк куштай багылган.
Тотудай күндө таранып,
Кунудан постек салынган
Байбичеси ылайык
Бактысына табылган.

Жайланышып олтуруп,
Жай сурады Эр Эшим.
Арва-парва сөз менен
Ал сурады Эр Эшим.
Баштан-аяк билгенин
Айтып абдан таанышты.
Эр Эшим менен Түгөлбай
Эзилип сөзгө канышты.
Кымыз ичип кызышып,
Чекеден тер сызышып,
Пейилдери түшүшүп,
Бир-бирине ызышып,
А дегенде Эр Эшим,
Жылкы тийип алганын.
Козголбогон көп малга,
Суук колун салганын.
Душманбы же элби деп,
Туюк сыноо кылганын.
Жылкы издеп, жок сурап,
Барбаганын козгоду.
Элден анын жообун
Албаганын козгоду.
Анда Түгөл кеп айтат,
Таң калчу сөздү эми айтат:
— Ой эр Эшим ханым ай,
Ой-тоо да менин малым ай.
Кайсы бирин жоктоймун,
Кайгыртып азиз жанымды ай.
Жетишет го өмүргө
Калган-каткан дүнүйөм.
Карышкыр жесе канчасын,
Кай бирине күйүгөм.
Сурабай бирөө мал алса,
Каткырып, күлүп сүйүнөм.
Мейман келсе куштаймын,
Берекелүү үйүмдөн.
Бала-чака жеп турсун,
Байталдардан карматып.
Эриккенде жигиттер,
Эшик алдын кандатып.
Керек болсо алыңыз,
Өспүрүмдөн тандатып. —
Деп Түгөлбай айтканда,
Эр Эшим катуу уялды,
«Байга бекер кылыпмын,
Бет карагыс зыянды».
Деп ичинде ойлонуп,
Эшик жакка чыгышты.
Ээн-жайкын басышып,
Бир-бирине шыбышты.

Күбүрөшүп сүйлөшүп,
Байлыгына көз салды.
Сынчы кирип үйүнө,
Байбичеге сөз салды:
— О... байбиче, байбиче,
Айтып көрбөй жооп айт.
Сөз сурайын деп кирдим,
Эркин тоодон келипсиз.
Эсеби көп мал менен,
Көчүпсүңөр жазында
Ала шалбырт кар менен.
Керме тоонун сары өзөн,
Келипсиңер шаң менен.
Эчен сонун төрлөргө,
Мал откозгон даң менен.
Эми сизден сурайын.
Жылкы канча, уй канча?
Кумурскадай жайылат,
Коюң канча, кул канча?
Кут үйүңөн куюлат,
Куржундагы пул канча?
Айры өркөчтөн төө канча?
Кызыл куйрук нар канча?
Кызыктырган адамды
Төрт түлүктүү мал канча?
Дегенинде байбиче,
Жооп берди сынчыга.
Хан алдында биргелеш,
Кадыр таап турчуга:
— Айланайын мейманым,
Кайсы бирин айтамын?
Айдап жүргөн бу малдын
Аз-көбүн шундан байкагын.
Башы базар турукта,
Аягы кептеш кудукта.
Туурасы Соң-Көл, Окторкой,
Жеримди байка унутпа.
Ошонун баары калың мал,
Сырымды сурап курутпа.
Байлыгы менен адамдын
Жетеби башы булутка.
Сырымды кантип айтайын?
Бет жуубаган жунукка.
Жумгал ата — Мекеним,
Айтпаймын сөздүн бекерин.
Ээн калган көп малдын,
Эсебин билбейт экемин.
Тиги журттан көчөрдө,
Кара кашка торпоктон,
Бир күндө үч жүз биттетти,

Мурдуна тагып боркоктон.
Андан кийин алты кап,
Арчадан чүлүк буудурдум.
Мурдун көзөп, аласың,
Самындатып жуудурдум.
Ала торпок андан көп,
Алты кап чүлүк жетпеди.
Айдаганга баш бербей,
Айылдын үстүн тепседи.
Кызылынан кыйла бар,
Карасынан канча бар.
Сараласы сандан көп,
Ала бөйрөк андан көп.
Көгаласы мындан көп,
Күрөңдөрү кумдан көп.
Жылкынын жайын сурасаң,
Жебелеп баскан буудан көп,
Торусунан кара көп,
Карасынан ала көп,
Жээрдеси жана көп.
Көпчүлүгү кара көк,
Сарысынан кула кеп,
Балдактуусу жуда кеп.
Тууну жыккан күлүк кеп,
Толуп жаткан мүлүк кеп.
Короо-короо койлор бар,
Козусунан ирик кеп.
Атанынан буура кеп,
Буулуп жаткан чууда кеп.
Буурасынан инген кеп,
Булкулдатып минген кеп.
Тубар малдан төлү көп,
Тирүүсүнөн өлүү кеп.
Айланайын мейманым,
Кайсы бирин сурайсың!
Канчалык эсеп билалбайм,
Кандай айтсам ынайсың?
Балдарым бар, малым бар,
Байбиче болгон чагым бар. —
Деп ошентип басылды,
Кыздарбек аттуу байбиче.
Кайра суроо сурады,
Сынчы мейман аңгыча:
Ушунчалык көп малга,
Тоёт бекен көзүңүз?
Төркүнүң ким, төзүң ким?
Не жаштасыз өзүңүз?
Дегенинде сынчыга,
Жооп берди Кыздарбек,
Адамгерлик белгиси,

Айткан сөзүн куштар деп:
Айланайын мейманым,
Жашым элүү бирдемин,
Жайсыз үйгө кирбедим.
Жайылып жаткан көп малга.
Көз тойгонун билбедим.
Төркүнүм төмөн Саруулар,
Түрүлгөн малдын баары бар.
Адам көзү курусун,
Тойбойт экен дүйнөгө.
Кайра-кайра көөп малды
Карагым келет күндө эле.
Жалганда жалгыз малы жок,
Жардылар жүрөт тим да эле.
Ошолор байдан топуктуу
Деп ойлоймун мен да эле.
Айланайын мейманым,
Адам көзү курусун,
Мендеби ач көз, кимдеби?
Ким билиптир мунусун.
Өз көзүмдү сынадым,
Тойгондун жайын сурадың.
Угуп тургун, мейманым,
Укмуштун жайын улайын.
Былтыркы жылы Түгөл бай,
Бастырыптыр эригип.
Ал аңгыча алдынан,
Жылкычылар кезигип,
Бир үйүр тоодак көргөнү
Түгөл байга сезилип.
Угары менен токтобой,
Көңүлү катуу берилип.
Атып келди бир тоодак,
Казы алган экен семирп.
Жүнүн жулуп, баканга
Шилисинен илгемин.
Учуп жүргөн канаттуу
Семирерин билбедим.
Чаткаяктан майлары
Таамп турду чыпылдап.
Тогуз карыш чараны
Алдына тоздум кыпылдап.
Ошо чарам үч толду
Бир тоодактын майына.
Анда көзүм бир тойгон,
Айттым Түгөл байыма.
Учан-теңиз көп малга
Тойбогон көз бир күнү.
Топуракка тоёр деп,
Тобо кылам күн-түнү.

Туулгандан бер жакка
Дөөлөт башка орноду.
Төрт түлүк мал биригип
Бир тоодакча болбоду.
Айланайын мейманым,
Менин сырым мына ушу,
Көргөн-билген укмушту
Айттым сизге чыны ушу. —
Дегенде угуп сынчысы,
Чери сөзгө жазылды.
«Атын буруп коём» — деп,
Ал өңдөңгөн асылды!
— Кыздарбек деп айтпаймын,

Түгөл байга түбөлүк,
Жарашып калган себептен,
Мен калысмын күбөлүк.
Атың Жараш болсун деп,
Тукумуң жүзгө толсун деп.
Чын сырыңды сен айттың,
Уугуңдун учу узарар.
Жерге өсүп көбөйүп,
Уулуң уруудан чыккан кыз алар.
Деп, батасын берди эле,
Эр Эшимдин сынчысы.
Дүңгүрөп жатат талаада,
Түгөл байдын жылкысы.
Ал байбиче балдарын:
«Жараштар» деп атаган.
Аңгемеси чечилет,
Арт жагында — катаган.
Не себептен болгону,
Таралат Түгөл атадан.
Эшиктеги меймандар
Үйгө кирип, наар ичип.
Казандатып эт салып,
Кымызын чардап дагы ичип.
Түштүгүнө тай жешип,
Казы кертип, май жешип.
Аттанарда аларга
Кээжимден кымкап кийгизип.
Тогуздап торко тон коюп,
Байлыгын Түгөл билгизип.
Эр Эшимге жылкыдан
Тандап күлүк мингизип.
Узасын деп үйүмдөн,
Жылкычылар, чап — деди.
Баш-аягын аралап,
Күлүгүн ылгап тап деди.
Анда Эр Эшим сүйлөдү,

Түгөл байга бурулуп.
Отургандын баарына
Айткан сөзү угулуп:
Ой Түгөл бай, Түгөл бай,
Мен Эр Эшим болгону.
Алты атамдан бер жакка
Баатыр атка конгону.
Бир арманым ичимде,
Тулпар атка жетпедим.
Түн уйкумду үч бөлүп,
Жүрөгүм туйлап дегдедим.
Алдыма минген кадиктүү,
Бир тулпардын жогунан,
Чын колду баштап бир жакка,
Чыкпадым Кыпчак тобунан.
Катылып жүргөн калмакты,
Кайра чаап албадым.
Кыргызды чилдей тараткан,
Кытайга бүлүк салбадым.
Эч болбосо береки,
Казакка чалгын чалбадым.
Бизден мурун өтүптүр,
Канча баатыр, кана хан.
Ошолордо бир-бирден,
Болгон экен ач буудан.
Мисалы тулпар Аккула,
Манас минсе чак кула.
Семетейдин Тайбуурул,
Таалайга бүткөн мал тура.
Эсинин баркын көтөргөн,
Арбактуу жылкы ал тура.
Ошолордун атындай,
Мартабамды арттыра.
Алып учуп жүргөндөй,
Бар экен сизде Шарпкула.
Желеңизден көргөмүн,
Көрүп көңүл бөлгөмүн.
Эби келсе бериңиз,
Күчү болсун куланын.
Башы менен дегенге,
Бек уялып турамын.
Жанымдагы элдерге
Сарпай жаап сыйладың,
— Жана да күлүк берем — деп,
Уялтып мени кыйнадың.
Жылкыңызга кол салган
Айып менде болучу.
Кайтып анын үстүнө
Алганда кантип оңучу?
Ыраазымын, Түгөл бай,

Тандап берген атыңа.
Шарпуланын күчүн бер,
Душманымдан сак болуп,
Өз боюма чак болуп,
Кытай келсе барайын,
Кызыл кыргын салайын.
Калмак келсе камынып,
Калкымды аман багайын.
Мойнуна тумар тагайын,
Жолборс үртүк жабайын.
Тушума байлап алайын,
Душман изин чалайын.
Туйгун жаткан элиме
Туюнтпай басып жоо келсе,
Туу көтөрүп жөнөйүн.
Тулпар жайын көрөйүн,
Душман канын төгөйүн.
Агыны катуу суу келсе,
Байлагандай бөгөйүн.
Жыргап жаткан элимдин,
Жыгылганын жөлөйүн.
Акыреттик сиз менен,
Аяш-адаш болоюн.
Ага-инидей сыйлашып,
Арка бериш коноюн. —
Дегенде жооп кайтарбай,
Бербеймин деп айта албай,
Шарпуланын маанисин,
Эр Эшимге туюнтуп,
«Кармап алып келгин» — деп,
Жылкычыга буюртуп,
Тулпарлыгын белгилеп,
Айтып турган жери ушу.
Угуп турган эр Эшим,—
Кыпчактардын беги ушу.

ТҮГӨЛБАЙДЫН СӨЗҮ

Ой эр Эшим береним,
Элди баккан кененим.
Мен Жумгалда турганда,
Бээ байлаган желенин,
Жанына барып бир күнү,
Жайылсын бээлер дегемин.
Нак ошондо мен сизге,
Көргөнүмдү айтып беремин.
Базар турук Чатында,

Марал өңдүү сур неме.
Күндүн көзү чачырап,
Чыккан кезде турду эле.
Жылкыларды аралап,
Бир бээни бөлүп кууду эле.
Карап турсам капталдап,
Айдап кетти туура эле.
Темгил-темгил чаары бар,
Келте куйрук эшек жал.
Төрт аягы балдактуу,
Мен көрбөгөн сонун мал.
Кайкы кара бээмди,
Кууган бойдон жоголду.
Издебедим артынан,
Ансайын ишим оңолду.
Ошо түнү карасам,
Ай төбөдөн тоголду.
Жылдыз жайнап жаркырап,
Кадыр түн үйгө оролду.
Ай туяктан бээ союп,
Ак сарбашыл кой союп
Ага-иниге түлөө деп,
Айыл-апага тай союп.
Түштө түтүн булаттым,
Түтүнгө түтүн улаттым.
Базар турук өөнүнө
Жылкымды айдап чубаттым.
Келирки жылы кышында,
Келди кайтып кара бээ.
Үйүрүнө кошулуп,
Нышап болду адам ээ.
Эрте токтоп калыптыр,
Тубарына чукулдап,
Чидерип басып турган соң,
Алдынан чыктым утурлап.
Атайын аңдып мен барып,
Карамалап жаткамын.
Таңдын үрүл-бүрүлдө,
Шыйрагынан тарткамын.
Тунгагын жарып таштагам,
Турары менен шактаган.
Энесинин үстүнөн,
Каршы-терши аттаган.
Жаныбарым кулундун,
Жанына барсам качпаган.
Сур кула болчу ыраңы,
Тилик түшкөн кулагы.
Көргөндөргө бир кызык,
«Куйругу жок кулун» деп.
Аң-таң калып жүрүүчү.

Алда кандай ырым деп,
Чыктага байлап чатылбай,
Башына нокто катылбай,
Жыл маалына бүт эмген,
Тайында да сүт эмген.
Кунанында кур болуп,
Үч жыл удаа үч эмген
Ушу быйыл бышты эле,
Ноктолоп аркан сүйрөттүм.
Жибектен чылбыр эштирдим,
Жылкычыга үйрөттүм.
Туулгандан бер жакка,
Үстүнөн даакы түшпөдү.
Куйругу өсүп чубалып,
Бакайына түшкөнү.
Араң эле чычаңы
Төрт элиге толду бейм.
Карчыты кең жайылып,
Куйругу кучак болду бейм.
Биз Жумгалда турганда,
Жалгыз өзү кетчү эле.
Базар турук суусуна,
Көз ачканча жетчү эле.
Кайра келип, желеден
Нары-бери аттачу.
Үч жылдан бери байкаймын,
Жылкыдай жуушап жатпачу.
Жайы-кышы дебестен,
Белек суудан татпачу/
Соң-Көлгө барса Шарпкула,
Жылкы менен жайылат.
Күндүз көрсө, түндө жок,
Туулган жерге кайрылат.
Көрүнбөйт деп издесе,
Желеден кайта табылат.
Анда-санда кереген эл:
— Базар турук суусунан.
Таңга маал ичет — деп,
Айтышат жайы-кышынан.
Кармап минсе куланы,
Кашаңдыгы дагы бар.
Каршы-терши камчы уруп,
Таякты жейт жаныбар.
Суусамыр менен бу жерге,
Келгенден бери ойлосом.
Агын суунун башынан
Барып ичет болжосом.
Анткен менен семирбейт,
Аңгилерче элирбейт.
Желеден алыс кете албайт,

Качааган кууса жете албайт.
Кармап минип жылкыны,
Жыйнамакка камынса.
Аш бышымда топтолуп,
Ыраагы жакын табылса,
Тан, калбас адам эркиби,
Караанын көргөн жерлерден.
Кайрылып жылкы чогулса,
Колот-колот төрлөрдөн.
Касиет бардай билемин,
Тулпар го деп жүрөмүн.
Эки жакка бастырып,
Эриккенде минемин.
Биздин Базар-Туруктан,
Суусу таза тунуктан.
Ичкен айгыр караса,
Тулпар чыгат уруктан. —
Дешчү эле мурунку
Өтүп кеткен карылар.
Мактады деп ойлобоң,
Ар кимдин сүйгөн малы бар.
Баам кылып угуңуз,
Ой эр Эшим бегим ай,
Кара бээни айдаган,
Кандай эме дедим ай.
Темгил чаар тайны жал,
Тегерек туяк кайкы мал.
Тоо кайыбы көрүнөт,
Тотудай жүнү бөлүнөт.
Тобурчак сыны көрүнөт.
Томукка жалы төгүлөт.
Куланбы дейм кумдагы?
Куулганбы бул дагы?
Ойноп түшүп келгенби
Ой менен тоо, кырдагы?
Нак ошондон туулуп,
Тулпар болуп калганбы?
Туягында тура жок,
Кантип айтат жалганды?
Кааласаңыз алыңыз,
Кастарлап жакшы багыңыз.
Сөөгү тунган болжолдо,
Душмандын жолун чалыңыз.
Деп, Түгөл бай жылкыдан
Алдырып келди Куланы.
Эр Эшимдей баатырдын
Сөзүн эки кылабы?
Ээрин алып токутуп,
Жалын тарап сылады.
Ачылгансып кабагы,

Кайчыланып кулагы.
Аттанарда кыйшайып,
Бүгө берди тизесин.
Шап эр Эшим аттанды,
Шаркылдатып кисесин.
Бастырганда чатынан
Суурула түшүп жорголоп.
Жалт-жулт этип каранып,
Жүрүшүн түрдүү пормолоп.
Кыялданып кылтылдап,
Кубулуп жүнү жылтылдап.
Кош эми! — деп, эр Эшим
Бастыра берип кеткенде.
Бай Түгөл менен турган эл,
Көңүлүн атка бурган эл.
Түштөндүрүп, сый берип,
Ызат-урмат кылган эл.
Жарданышып таң калып.
Байкап калды Түгөл бай:
Ат ээсин тапкан экен — деп,
Дембе-дем сылап сакалын.
Жайкап калды Түгөл бай,
Жүрүшүнө кубанып.
Сөзү сөзгө уланып:
Жылкычылар токмоктоп,
Жыттыгып калган эмедей,
Алмак-салмак миничү,
Кешик жок эле кенедей.
Эми багың ачылды,
Эрдин аты атанып,
Суратпай бербей Куланы.
Менден өткөн каталык,
Жаныбарым Шарпкула,
Аркырасын арааның.
Суук душман көзүнө
Сүрдүү болсун карааның.
Эр канаты жаныбар,
Ак жолтой бол Эшимге.
Мал да болсоң бактуу бол,
Намызыңды кетирбе. —
Деп, жөнөттү Түгөл бай,
Шарпкуланы мингизип.
Эр Эшимге бир катар
Манат чепкен кийгизип.
Эр Эшим барып үйүнө,
Эл эскирткен бийине.
Куланын жайын билдирип,
Арпа түктөп илдирип.
Аземдетип бактырып,
Алтын мамы кактырып.

Жолборс үртүк жаптырып,
Салтанатын арттырып.
Көбүк карга агытты,
Сынчынын сөзү боюнча,
Жанына үч ат коштурду,
Жайдары бол деп оюңча.
Жыл маалында бир атты
Сойду эр Эшим согумга,
Кара кемик чучугу
Бар экен эки колунда.
Жыйырма төрт ай өткөндө,
Жана сойду бирөөнү,
Жиликтердин баш-башы
Агара элек сөөгү.
Отуз алты ай болгондо,
Үч жылга кур толгондо,
Калган бир атты соём деп,
Сынчысы айткан болжолго,
Толду эми деп сойгондо,
Кемиктин башын ойгондо.
Кенедей жерде кара жок,
Сөөгү тунуп агарып,
Кара эти жок май болуп.
Калгандыгы баары анык,
«Эми көөнүм тынды деп,
Шарпкула сөөгү тунду» деп.
Колго байлап кайтартып,
Куйругун кучак жайкалтып.
Жалын тарап бөлдүрүп,
Жакшы сылап көндүрүп.
Сууган сайын суналып,
Мамыда турат кыналып.
Сыны чыгып сыртына
Шаңына шаң уланып.
Даакы жүнү жоголуп,
Так секирип оңолуп.
Мамынын башын кемирип,
Кайтарган сайын семирип.
Жогор жагын көп тиктеп,
Жоо көргөндөй элирип.
Жети күнгө чөп жебей,
Жерди чапчып койгулайт.
Музду бузуп талкалап,
Буту менен ойгулайт.
Бактысына табылган,
Маңдайдагы жылдызы,
Жата берсин Эшимдин
Жергелүү калың кыргызы.

ЭМКИ СӨЗ СУУК ДУШМАН АЖААН ДЕГЕН КАЛМАКТЫН КЫРГЫЗГА КОЛ САЛЫШЫНАН БАШТАЛАТ

Калмактардын Ажааны,
Калк куруткан дажалы.
Курачысын көп кылып,
Төлгөчүсүн төп кылып.
Балчыларын баш кылып,
Бал китебин ачтырып.
Сыйкырчысың жүрмөлөп
Ак чопкутун бүрмөлөп.
Азууларын кайрашып,
Кара курттай жайнашып.
Кечилдерин чогултуп,
Кесирлүүсүн тоорултуп.
Кыргыздарын кырам деп,
Кыяматтай кылам деп.
Жайчыларын жайлатып,
Жай ташын сууга байлатып.
Асманда булут бүркөлтүп,
Айланасын чүмкөлтүп.
Көнөктүн оозун алдырып,
Көктөн мөндүр жаадырып.
Тескери шамал шыбыргак,
Кара бороон дырылдап.
Учуруп кетчү эмедей,
Утур-тетир ырылдап.
Сегиз сай мөндүр куюлуп,
Уйгу-туйгу шырылдап.
Асмандагы канаттуу
Жерге түшүп чырылдап.
Кумдуу шагыл майда таш
Учуп жатат зырылдап.
Жердей жети таш алып,
Ого бетер ырымдап.
Кара сууга салдырып,
Кардан изди чалдырып,
Булактын көзүн муздатып,
Музда жүрсө сыздатып.
Бөксөгө туман курчатып,
Сел жүргүздү каптатып.
Арыбы көп аярлар,
Өздөрү көзгө көрүнбөй.
Кара калмак амалкөй,
Каптап келет бөлүнбөй.
Каркыранын башынан,
Буурул түндүн сазынан.
Жалпы калмак кол ашып,
Жол түшө элек жон ашып.

Жай саратан күнүндө,
Кыяматтай жут болуп,
Жердин жүзү кок айкы
Кар аралаш муз болуп.
Жайкалган шибер көрүнбөй,
Жайдын күнү кыш болуп.
Кол башында көп кыргыз,
А дегенде туш болуп.
Калмактын кара дубасы,
Күндү жайлап окуган.
Кечилдердин амалын
Эр Эшим угуп чочуган.
Калың элди аралап,
Каптап келген жери ушу.
Калмак ханы, кол башы —
Канкор Ажаан эр ушу.
Кол башында кыргызды,
Талгардагы казакты,
Такыр чаап кыйратып,
Тарттырыптыр азапты.
Тандалмалуу жерди алып,
Тарпын койбой элди алып.
Ырыскы көктөн куюлган
Ысык-Көлдөй көлдү алып.
Тукум курут кылам деп,
Туудурбастан кырам деп.
Боюнда бар аялды
Жара тартып өлтүргөн.
Керээз айтпай арманда,
Коштошо албай төркүндөн,
Чабылгандар чачылган,
Асманга күлдү сапырган.
Кайчы, тулга, казанды
Каршы-терши талкалап.
Басып алган кыргыздын
Башын жарган балталап.
Ажаан деген жаяны,
Азуусу өткүр чаяны.
Жыргап жаткан кыргызга
Жылыга тийген залалы.
Мына ошондо далай эл
Туш-туш жакка тарады.
Кабарчыдан кеп угуп,
Калмак келди деп угуп.
Ак кагаздан кеп угуп,
Анжыян арка эл угуп.
Атпай элди кууруп,
Ажаан келди деп угуп.
Кыпчактардын эр Эшим,
Элине айтып кеңешин.

— Баатыр кыпчак кайда деп,
Баарыңар жер чайла — деп.
Эсебин алып эл жыйып,
Эшигине топтотуп.
Арбын кошун алууга,
Акыл-кеңеш токтотуп.
Элинен алды миң киши,
Калганы жок билгичи.
Ошон үчүн кат берип,
Доол байлап ат берип.
Катагандын ханына,
Кабар берди чакырып.
Эркин жаткан жыргашып,
Эли минтип чачылып.
Достошомун деп ойлоп,
Душман келип кызкандан.
Аскери колдо аз үчүн,
Айлын калмак бузгандан.
Кабыргалаш жатычуу,
Катагандын элдери.
Калкы көчмөн аралаш
Катарлаш эле жерлери.
Кыпчактын төмөн жагында,
Күркүрөөнүн сайында.
Катаганды башкарган.
Хан Турсун бар тагында.
Бир чекеси элинин,
Ташкендин кыйдам тушунда.
Бир чекеси Сайрандын,
Талас жаккы тышында.
Ортосу Түлкү-Башыда,
Орчуну турат ушунда.
Ойротко дайын катаган.
Отурат жайы-кышында.
Хан Турсунду чакырып
Үлүш берди эр Эшим.
Этке аралаш тарттырып
Күрүч берди эр Эшим.
Алтымыш жамбы куржундан
Күмүш берди эр Эшим.
Достугу үчүн тогуздап,
Жорго берди эр Эшим.
Ойротту чаап келгендей,
Олжо берди эр Эшим.
Кунан чабыш — ат чабыш,
Мөрөйү көп эр сайыш.
Ар санатын арттырып,
Көк бөөрүсүн тарттырып,
Хан Турсун менен дос болуп,
Эзилип көңүл кош болуп.

Кылычтын мизин жалашып,
Мынтык оозун өбүшүп.
Ант кылышып турганда,
Катаган, кыпчак көрүшүп.
Эр Эшим элин тапшырып,
Хан Турсундай досуна.
Акыретте күйбө деп,
Антташкан достун отуна.
Мен кетемин калмакка,
Намызымды алмакка.
Айлымды сага тапшырдым,
Сени койсом арбакка.
Дедим эле оюмда,
Талап кылып бармакка.
Ошон үчүн чакырдым
Кеңешимди салмакка.
Каарын төккөн катуу жоо,
Камап кирип келиптир.
Казак менен кыргыздын,
Канын суудай төгүптүр.
Намыс үчүн нар жакка,
Кетирели кубалап.
Бир четинен кыргызды,
Чапкан экен будалап.
Жерге туман салыптыр
Жай жайлатып дубалап,
Угуп карап турбаймын,
Урушка-уруш уланат,
Буга, досум, не дейсиң?
Билгениңди сүйлөгүн.
Айтарым ушу мен сага,
Калган элди бийлегин.
Журтум сенде аманат,
Кайтарган жоодон саламат.
Каары катуу калмакка,
Карышкырдай аралап.
Кара курттай кечилди,
Каптайын барып камалап.
Кайрылып андан келгиче,
Калбасын журтум талаалап.
Канаттууга кактырба,
Кас душманга чаптырба.
Катын, бала алсызды,
Кул-күң кылып саттырба.
Тумшуктууга чокутпа,
Тырмактууга тыттырба.
Түрү суук жоо келсе,
Түшүрбөгүн туткунга.
Уй түгүндөй көп калмак,
Уйпалайын мен барып.

Эсен-аман келгиче,
Эл башкарган сен калып.
Анда досу хан Турсун,
Эр Эшимге ант кылып:
— Ой жан досум, жан досум
Оюңда күмөн болбосун.
Ишиңди кудай оңдосун.
Кожо-Асаным колдосун.
Жолуңду Кошой жолдосун,
Бул сапарга барып кел.
Чек араны чалып кел,
Нары-бери аралап,
Намысыңды алып кел.
Ак карлуу тоону түптөп кел,
Ак жамбысын жүктөп кел.
Мөөсүлүмө чыгарып,
Кыз-кыркынын тизип кел.
Кыйры бөлөк душмандын
Кымыздай канын ичип кел.
Элден убаа жебегин,
Балан-бакүң дебегин.
Алым-алман албаймын,
Андай чыгым салбаймын.
Чекесине чертпеймин,
Элиңе ыдык көрсөтсөм,
Кантип сага беттеймин?
Акыретке барганча,
Анты-шерттен кетпеймин.
Элиң менде аманат,
Жергесинде сактаймын.
Эсен-аман келгиче,
Берген тузуң актаймын.
Катаганга иргелеш,
Катар конуп биргелеш.
Тура берет айылың,
Мейманчылап кез-кезде,
Барып турсун зайыбың.
Балдарыңа айтып кет,
Катташканын үзбөсүн.
Казан-аяк аралаш,
Болгондугун күчтөсүн.
Аман келсең уруштан,
Конушарбыз короолош.
Кышынкысы болгондо,
Бозо ичербиз жороолош.
Куда-сөөк болорбуз,
Курчалышып конорбуз.
Сен — катаган, сен — кыпчак,
Деген сөзүм жок болор.
Анты-шерттен мен жылсам,

Аксак сары ат козголор.
Калкыңа кара санаган
Канеткенде дос болор?
Арам бикир ойлогон,
Достун түбү жок болор.
Кайыр энди, эр Эшим,
Жеңил барып, оор кел.
Эриш бузуп, жылкы алып,
Эсен-аман соо кел. —
Деп жөнөттү кошунду,
Эр Эшимден көрдү эле.
Эл кылбаган озурду.
Бир-биринен эки дос,
Ажырашты коштошуп.
Айыл-апасы, аялдар,
Айланышып топтошуп.
Асман ачык күн болуп,
Ай жарыгы түн болуп.
Улуу кошун жүргөнү,
Урулуу журтка дүң болуп.
Алтын айчык кызыл туу
Алда канча шаң болуп.
Желпилдеген желектер,
Жердин жүзү чаң болуп.
Күндүз жүрүп, түн катып,
Күүгүм талаш үн катып.
Жалындаган оёндор,
Жан казандар байланган.
Жалаң кылыч колго алып,
Жаа тарткычтар шайланган.
Эр жүрөктөр, баатырлар
Эр Эшимге айланган.
Сары өзөн Чүйдү чаңдатып,
Самсып өттү сайлардан.
Эки Кемин жер менен,
Калмак ашуу бел менен.
Тоо түгөнгөн чөл менен,
Толкуган ысык көл менен.
Кызыл-Кыя Заңташтан,
Бетегелүү кой таштан.
Үч-Каркыра, Кегенден,
Текес-Кыяс дегенден,
Калмактардын колуна
Аралашкан жери ошо.
Ал жердеги көп кыргыз
Чабылып калган эл ошо.
Туу көтөргөн кош башы,
Тулпар минген шумдары.
Аламан-коюп, ат коюп,
Качырып найза сунганы.

Эр Эшим ураан чакырып,
«Эр Үрбүм!» — деп бакырып.
Эки жактан калың кол
Каптап калды качырып.
Кудай бетин көрсөтпө,
Куйкаланып жер бети.
Куу качырган туйгундай
Кулага минген келбети.
Эрдин эри качырса,
Жыгылды калмак желдети.
Ач кыйкырык, кур сүрөөн
Жердин жүзү тумандан.
Ат боорунан кан болуп,
Ажалдуулар бураңдап,
Колго түшкөн жайчысын
Санына чылбыр салганы.
Суу-суунун башын издетип,
Төрдөн чалгын чалганы.
Колго түшкөн калмактар,
Кордук көрсө тил билбейт.
Алдап-соолап сураса,
Айткан сөздү бир билбейт.
Ылаачын тийген каргадай
Калмактарды үркүтүп.
Каптап кууп баратат
Кайра нары дүргүтүп.
Жайчыларын жаткырып,
Боорун ташка бастырып.
Кечилдерин кармашып,
Бал китебин ачтырып.
«Баарын кылган ушу» деп,
Барактарын жанчтырып.
Бакылдатып сабатып,
Башын жарып канатып.
Орчундары көз болсо,
Орго салып каматып.
Арыптуу нечен аяры,
Колго түшүп кокуйлап.
Кордук көрүп байланып,
Курачылар кошо ыйлап.
Дубакөйдүн баарысын,
Кармап алып бычактап,
Карты тилди далысын.
Күндүн көзүн алгандар,
Жай ташын сууга салгандар,
Уңгусу болот найзалуу,
Уруудан чыккан балбандар,
Жер союлган калмактар,
Кара курттай лыкылдап,
Карама-каршы атышып.

Кайнагандай быкылдап,
Эки кошун бет болуп.
Эсеби жок көп болуп,
Мынтыкчандар атышып,
Жерге сулап жатышып,
Найзалуулар сайышып.
Ат үстүнөн майышып,
Чарайналар чака-чак.
Айбалталар така-так.
Кылычтуулар чабышып,
Кызыл канды агызып.
Кыйма-чийме кагышып,
Кый сүбөгө малышып,
Очогор, Гүлдүрмамайга
Оозунан окту урушуп.
Милтелерин түтөтүп,
Окчо кармап турушуп.
Түтүндөн киши көрүнбөй,
Ачкан көздү жумушуп.
Бет алдынан Келгенин
Бирин-бири куушуп.
Нары карай качырып,
Найзаларын сунушуп.
Жаанын огу чыпылдап,
Кадалса каны тыпылдап.
Ат боорунан кызыл кан,
Агып жаткан андан көп.
Жарадар болуп кээ бирөө,
Талып жаткан андан көп.
Өжөр калмак өз ичин
Жарып жаткан андан көп.
Өзүн-өзү өрттөшүп,
Күйүп жаткан андан көп.
Өлүктөрүн чункурга,
Үйүп жаткан андан көп.
Калмактардын Ажааны
Темиңөөрү карк алтын.
Төңөлүгү куймалуу,
Үзөңгүсү чылк алтын.
Тели шалкы бууданын
Темиңип койсо жеткендей.
Анча-мынча жылкыны,
Тебелетип кеткендей.
Темир найза колунда,
Тепчий сайса тешкендей.
Жаалданып кыйкырса,
Жанынан адам кечкидей.
Ошо күндөн ушу күн,
Эр Эшим экөө бет келбей.
Аламан уруш үстүндө,

Бир-бирине кез келбей.
Дөө экенин билгизип,
Төбөгө кылыч кезгербей.
Түртүшүп найза сунушпай,
Ат үстүнөн урушпай.
Биринен-бири күч сынап,
Билектерин жулушпай.
Эр Эшим, Ажаан — эки дөө,
Маңдай-тескей болгулап.
Эки жак элди беттетип,
Баатырлары кол курап.
Тулпарларын түйүлтүп,
Толорсукка койгулап.
Калмактардын Ажааны,
Кыйкырыгы таш жарат.
Патманатын чакырса,
Бакырыгы баш жарат.
Ат ойнотуп алыстан,
Алганы колдо барыскан.
Турбай туйлап тулпары,
Кол сыйрылып карышкан.
Коё берсе кокустан,
Аңды-дөңдү ылгабай,
Ала качып кетчүдөй.
Артынан кууган кишини,
Аңтара салып тепчүдөй.
— Кайда бурут кайда? — деп
Карап турган кезинде.
Шарпкуланы бир сынаш,
Эр Эшимдин эсинде.
Үртүгүн алып жайдактап,
Көкүлүн көккө түйдүрүп.
Куландан тууган куланын
Куйругун кайра түйдүрүп.
Анжыяндын ак каңкы,
Шарпкулага чак каңкы.
Кош басмайыл, кош олоң,
Бурма бугу чылбыры.
Алты айдан бери калмактын,
Болуп жаткан кыргыны.
Чылбырын белге курчанып,
Бөктөргөсүн бек таңып.
Кол канжыга бокчолоп,
Кош бүлдүргөн төңөлүк.
Качыра турган өңдөнүп,
Карагай найза өңөрүп.
Кара сур өңү көгөрүп,
Ызырканып тиштенип.
Кызарып көзүн тиктенип,
Эңчегер бойлуу эр Эшим.

Бук болуп ичи зиттенип.
Бою турна тарамыш,
Кармаса колу темирдей.
Баса минген Кулага,
Балтыры өгүз белиндей.
Тоо туруштук бергисиз,
Толкуну колдун лебиндей.
Алгыр бүркүт кабактуу,
Жаткан иттей кашы бар.
Чүйлүсү жолборс моюндай,
Жан казандай башы бар.
Каргылуу найза кармаган,
Кадалган жери ырбаган.
Сок билектей чочмору,
Тийген жерин кандаган.
Ак каңкыда илилүү,
Ай балтасы шыңгырап.
Шарпкулага аттанып,
Бастырып чыкты зыңгырап.
Тулпар куда мингени,
Туулга башка кийгени.
Чарайнасы чапталуу,
Сооту жынжыр илмелүү.
Муздай темир курчанып,
Мурунураак жер чалып.
Шарпкуланы жулкунтуп,
Ооздугун булкунтуп.
Такымына камчы уруп,
Тарсылдатып карс уруп.
Качырышкан жери ошо,
Уңгулуу найза учу курч,
Учу болот кара курч.
Карагайга каптаган,
Каршы-терши тарамыш.
Камчыга — камчы үзүлбөй,
Качырышты түтүндөй.
Акырекке болжошуп,
Уңгусунча орнотуп.
Жандын ээси жүрөктү,
Жара сайып өтөм деп.
Тели шалкы үстүнөн,
Тегеретип кетет деп.
Суук душман Ажаанды,
Сойбогонум бекер деп.
Өлчөлүү жерге болжосом,
Өлбөгөндө нетер деп.
Өпкөсүнөн тешер деп,
Сайганда найза мылк этти.
Азгана башы шылк этти,
Жыгыла турган өңдөнүп,

Оой түшүп жөндөнүп.
Кайра баштан толгонуп,
Аттан түшпөй оңдонуп,
Эки жактан эки адам,
Жөлөмөлөп алды эми.
Камбылды көздөй бет алып,
Салгар жолго салды эми.
Ортого алып калмактар,
Касканактап калды эми.
Кайнатма кара дарысын,
Кырма Кызыл абуусун,
Кырып-сүртүп жарага,
Айыктырды анысын.
Байкал калды чочунуп,
Эр Эшимдин сайышын.
Жаранын оозу карттанып,
Чып-чып сары суу болуп.
Каны катып айыгып,
Карыш жерге куу коюп.
Нары-бери таңуулап,
Лат-манаттап чуу коюп.
Качып калды калмактар,
Кайра нары дуу коюп.
Качкан жоонун артынан,
Сайып барат сабалап.
Калың кал мак кечилди,
Карышкырдай аралап.
Кыйдамына келгенде,
Кырып кетип баратат.
Жолугуша келгенде,
Жоюп кетип баратат.
Ортосунан эр Эшим
Оюп кетип баратат.
Колу коонуп неченди,
Союп кетип баратат.
Жаанын огу жамгырдай
Жаап кетип баратат.
Чочморлуулар чокуга
Чаап кетип баратат.
Кылыччандар кыймалап,
Кесип кетип баратат.
Иче-кардын имерип,
Эшип кетип баратат.
Кайрыларга айла жок,
Качып кетип баратат.
Капкасына кирүүгө
Шашып кетип баратат.
Чилдей тарап туш-тушка,
Уй түгүндөй көп калмак,
Уйпаланып бириндеп,

Учу-түбү бек калмак.
Турпан менен Камбылга.
Үйүлдү барып чеп кармап.
Таштамырчак калаасын
Талкалатып эр Эшим.
Дарбазасын чактырып,
Балталатып эр Эшим.
Баатырларын чогултуп,
Баарына айтып кеңешин.
Касташканым калмактын
Ажааны эле, журтум, ай.
Кана карап кылалы,
Мокобосун курчуң ай.
Ажаан колго тийбесе,
Эл алдым деп айтканым,
Баатырлыктын иши эмес
Мактанып үйгө кайтканым.
Баарың тегиз угуңар,
Жашың менен улууңар,
Ажаан калмак капырдын
Шаарын тегиз бузуңар.
Ажаан колго тийгиче,
Эми бир жыл туруңар.
Бастырып жерин чайлаңар,
Курачысын байлаңар.
Төрөлөрүн кармаңар,
Каны колго тийбесе,
Кантип үйгө барабыз?
Ажаанынан өч алып,
Түп көтөрө чабабыз.
Каныбызга кан алып,
Жаныбызга жан алып,
Анан үйгө кайталы.
Узун аяк-мал алып,
Казак, кыргыз чектеги
Калган экен таланып.
Бир кишиге миң киши,
Өлтүрөлү кун алып.
Куржундарга толтуруп,
Өлүүдөн нечен пул алып.
Күмүш кисе, бото кур,
Күңгө кошуп кул алып,
Анан үйгө кайталы,
Эрдикти элге айталы.
Шаарга кирди бекинип,
Ажаан деген шайтаны.
Аны кармап алалы,
Мойнуна күндө салалы.
Чапкыла журтум чапкыла,
Жабыла издеп тапкыла.

Казанын чагып талкалап,
Сапырып күлүн чачкыла.
Зыяндуусун жоготуп,
Дарга мойнун аскыла.
Сыйкырчысын муунтуп,
Сыйыртмак салып тарткыла.
Кара дуба билгенин,
Какшатып сөөгүн чаккыла.
Каржилигин сындырып,
Жерге кийре каккыла.
Өтүн жарып сыртынан,
Эстен кеткис кылгыла.
Санына чылбыр бургула,
Санат кылып ургула,
Сакалдарын жулгула.
Жалпы аламан киргиле,
Жаагын жара тилгиле.
Жайы-кышы тартынбай,
Жагалмайдай тийгиле.
Мени-мени дегендер,
Менин камым жегендер.
Жүрөгүңө курч байла,
Уруудан чыккан кемеңгер. —
Деп, эр Эшим турганда,
Намыс жолун кууганда.
Кара шаар Камбылдан,
Кара жылга балгындан.
Калмактардын Ажааны,
Качып чыкты дажаалы.
Калың кыргыз тосмолоп,
Кармай албай калды эле.
Кашкар жакка бет алып,
Кара жолго салды эле.
Эр Эшим карап турабы?
Камчыланып куланы,
Качкан Ажаан артынан
Каакым болуп чурады.
Каршы алдынан келгенин
Каттап кетип баратат.
Карма-карма-карма деп,
Какшап кетип баратат.
Телишалкы союлгур,
Көрүнгөндө көрүнөт.
Көрүнбөсө түгөнгүр,
Көккө чаңы бөлүнөт.
Шашкалаңдап эр Эшим,
Шарпкуланы теминет.
«Чу» дел койсо жаныбар,
Канаттуудай зуулдайт.
Кара көздөн жаш ыргып,

Этек-жеңи дуулдайт.
Кырда сурнай тарткансып,
Жал-куйругу чуулдайт.
Жар урунса алдынан,
Жаадай ыргып чуратат.
Жабык бою бийикти
Жапырылтып уратат.
Көрө-көрө жакындап,
Көккө чаңды буратат.
Тоголотуп буттары,
Топудай таш кулатат.
Буртулдатып көбүктү,
Буттарына жабылтат.
Такымына куйругун
Тарсылдатып чабылтат.
Кемегедей жерлерди
Төрт туягы ойгулайт.
Калмактардын Ажааны
Каршы-терши койгулайт.
А да тулпар закымдайт,
Бу да тулпар такымдайт.
Кээде кызып, тер чачып,
Куйрук улаш жакындайт.
Анткен менен карматпай,
Далы ортосун кандатпайт.
Кашкар барды алдырбай,
Карагай найза салдырбай.
Турпан барды алдырбай,
Туурадан найза салдырбай.
Челек менен Чарымды
Улан-Батор, Талгарды.
Үч айланып карматпай,
Канат жасап алганбы?
Кайта тосуп кубалап,
Текес-Кыяс белине,
Тегеректеп курчаган,
Жолукту кыргыз элине.
Туш-тушунан тосмолоп.
Тоссо кайдан козголот?
Элди жара качканда,
Эр канаты Шарпкула,
Ошондо кулак жапырып.
Үстүндөгү эр Эшим:
«Эр үрбүм!» деп бакырып,
Эңкейип найза салды эле,
Кыр арканын тоому деп,
Кый сүбөгө малды эле.
Демжип дагы нетти эле,
Унгусунча жетти эле,
Тебетей сайган эмедей

Тегеретип кетти эле.
Кооно түшүп колдору,
Өпкөгө найза орноду.
Калмактардын Ажааны
Кандеке жатып сойлodu.
Кайра-кайра сайгылап,
Кара көзүн ойгону.
Карга-кузгун жесин деп,
Кабакка сүйрөп койгону.
Каны менен жинине
Карышкыр-түлкү жойлоду.
Айыгышып эр Эшим,
Акырында койбоду.
Үч жылы толук урушуп,
Намысын алды ойдогу.

МИСАЛЫ

Мына шундай мисалы,
Сокку уралы душманга.
Акыр заман салалы,
Чек араны бузганга,
Эр Эшимдей кеменгер
Толуп жатат элимде.
Эрдин эри тандалып,
Эркин өстү жеримде.
Эзелден кыргыз тукуму
Эр Эшимден таралган.
Эмки биздин баатырлар
Таалай үчүн жаралган.
Душманына кыргыздын
Кылыч мизи жаланган.
Өөрчүп-өсүп кызылдар,
Өч алгыла арамдан.
Элди коргоп душмандан,
Эр атакка конолу.
Эмки Гитлер-Ажаанды
Кармап алып соёлу.
Канын суудай агызып,
Кара көзүн оёлу.
Көптөн Ажаан кутулбайт,
Көбөмүн деп жутунбайт.
«Кабамын» деп, экинчи
Кайра бизге кутурбайт.
Кутурганды талкалап,
Көзү башын балталап.
Ок аталы, кырылсын,
Оозу-мурду кан жалап.

Эне-атасы арнаган —
Эшим эле өз аты.
Эрдиги артык болгон соң,
Эл атаган дос аты.
Эсен жүрсүн баатыр деп,
Эр Эшим болгон кош аты.
Ошол өңдүү, жаштарым,
Эрдик атак алыңар.
Ушу быйыл душманды
Ута турган чагыңар.
Уяларын кыйратып,
Буза турган чагыңар.
Канат керип асманга,
Уча турган чагыңар
Уул-келин, кары-жаш,
Умтулгула баарыңар.
Экинчи дагы Эшимдин
Элинен кабар алыңар!

Эр Эшим Ажаанды алып, душманын жеңип кайтканы жана кан Турсун досунун аңгемеси.

Көп калмакты олжолоп,
Айры төөдөн нар алды.
Калгандарын багынтып,
Узун аяк мал алды.
Куржун-куржун пул алды.
Күң менен канча кул алды.
Сулуудан тандап кыз алды,
Оймоктуудан уз алды.
Кайра тартып эр Эшим,
Келе жатат жол менен.
Эриш бузуп жоо алган
Эчен баатыр кол менен.
Таң атардын — Буурул тун,
Үч Каркыра, Текеске,
Келип конду кошууну.
Көкөкүлдүн Бекетке
Эр Эшим элге кеп айтат,
«Эл сагындым» деп айтат: —
Ой, кошунум, угуңар,
Баарың макул дегиле.
Үч жылдан бери жолдобуз,
Мен барайын жериме.
Сай кашкалар чогулуп,
Макулдукту бериңер.
Силер аста-жай жүрүп,
Ат өргүтө келиңер.
Мени менен биригип,
Жолдош болчу кимиңер.

Аты мыкты азамат,
Тандалгыла бириңер.
Кимдер барат, ким калат?
Ылгап атты миниңер.
Эл аманын билейин,
Эрте Чүйгө кирейин.
Ушу бүгүн Таласка
Ура жүрүп барайын.
Күн батканча мен жетип,
Элден кабар алайын.
Мени менен бир жүрүп,
Арыбасын атыңар.
Атка ишенбей турганың,
Аскер менен жатыңар.
Таңдын эре-середе,
Кошко жүктү артыңар.
Кужулдашып кокустан,
Козголбосун багыңар.
Кол башчыга багынып,
Жол иретин бузбаңар.
Ыктуу жерге түнөшүп,
Жай баракат уктаңар —
Дегенинде козголуп,
Эки түгөй сур минген.
Аттарына ишенип,
Эшим менен бир жүргөн.
Эки кара буурулчан,
Экөө бирдей куудул чал.
Жана да бир жоргочон,
Жолдош болгон болжосом.
Артынан бир тору айгыр.
Минген жигит кошулду,
Чатырашып жүргөндө,
Чаң асманга созулду.
Шарпкулага эр Эшим
Баса минип отурду.
Жаныбарым Шарпкула,
Такымга тери чачылып,
Шайбыр жүрүш салганда,
Жердин бети казылып.
Кемеге болуп оюлуп,
Кергенде колтук чоюлуп.
Кайчылашып кулагы,
Кыялданып кылт этип.
Бура тарта бергендей,
Буйтагансып булт этип.
Жорголой түшүп жебээлеп,
Эки жакка керээлеп.
Туяктан кумдар серпилип,
Жол боюна себелеп.

Алдына тура калганда,
Кетүүчүдөй тебелеп.
Жүрө-жүрө кызыган,
Турасы оттой ысыган.
Октос берип түйүлөт,
Оозунан көбүк үйүлөт.
Ыкчырылып ылдыйда,
Ылаачындай шүйүлөт.
Үстүндөгү эр Эшим,
Өз алдынча сүйүнөт.
Кээде тиши арсылдайт,
Таманы жерге тарсылдайт.
Дүбүртүнөн бөлөк ат,
Тең жүрө албай салпылдайт.
Артындагы алты адам,
Карамалап келейтат.
Кылчайып артын эр Эшим,
Жана карап келейтат.
Катар бирге жүрө албай,
А дегенде баягы,
Жорго минген азамат
Белде калган сыягы.
«Жоргонун бели» аталып,
Белги болгон туягы.
Андан бери келайтып,
Эки ак сур ат мингендер,
Калган экен талаада.
Ишенип бирге жүргөндөр,
«Эки Аксуу» деп ан үчүн
Атаган өлгөн малы үчүн,
Андан кийин кош буурул,
Калып калган жерине.
«Эки кара буурул» деп,
Атап койгон элиме.
Тору айгырчан кишиси
Көлдүн күнгөй учуна
Келгенинде калыптыр.
Тозордун кыйдам тушуна,
«Тору — айгыр» деп ат коюп,
Атаган экен илгери.
Эмгиче айтып сөз кылат,
Карылардын билгени.
Шарпкула менен жүрө албай,
Өлүптүр алты ат зоругуп.
Тулпарга кантип тең келет,
А турмак канаттуу өтпөйт корунуп,
Көкөкулдун Бекетте
Көлдө калган турбайбы?
Кошо жүрүп бир топ ат,
Жолдо калган турбайбы?

Буга окшогон тулпарга,
Кубангандан ырдайлы.
Жалганбы же чын бекен?
Кел, көпчүлүк, сындайлы.
Тулпар минген эр Эшим,
Аларга карап турбады.
Аксы менен Таласка
Жетмейинче тынбады.
Боом ылдый Шарпкула,
Буулуккандай баратат.
Мойнунан жаңы тер чыгып,
Сууткандай баратат.
Сары-Өзөн Чүй талаада,
Самсыгандай баратат.
Каңтара тартып оозун,
Камчыланбай баратат.
Ашмаранын оюна,
Аккан суунун боюна,
Ооздугун чыгарып,
Агын суудан сугарып,
Чылбырын кармап өткөрүп,
Чырым уйку жок болуп,
Араң эле ал жерге
Атт бышымдай токтолуп.
Ура жүрүп олтуруп,
Ошо күнү бешимде
Таластын чаты жайыкка.
Намаздигер кечинде,
Барган экен эр Эшим,
Турасы кызыган кезинде.
Суу боюнда боз секи,
Ага чыгып караса,
Айраң-азыр таң калды,
Айландырып санаса.
Как эткенден карга жок,
Карарып чыккан мал да жок.
Кук эткенден кузгун жок.
Же болбосо, асманда
Канаттуудан учкул жок.
Караанда эме көрүнбөйт,
Кай кеткени билинбейт.
Калкы кайда, мал кайда?
Караса көзгө илинбейт.
Кай кеткени белгисиз,
Калын, кыпчак эли жок.
Серепчилеп көз салса,
Жакын жерде шеги жок.
Журту калган, ит улуп,
Жолбун иттер бүт улуп.
Аны көрүп эр Эшим,

Айланып көөнү бузулуп.
«Кандай жорук болду? — деп,
Элим кайда конду?» — деп.
Акылы тарап бириндеп,
Боз секинин жонунда,
Сыр найзасын таянып,
Таластын тасма жолунда.
Не кыларын биле албай,
Андан нары жүрө албай.
Айланып башы төл болуп,
Көзүнүн жашы сел болуп.
Санадар болуп турганда,
Арт жагында бир аттын,
Дүбүртү чыгат шырпылдап.
Кылчайып аны караса,
Бир абышка шылкылдап.
Арман ырын айткансып.
Анда-санда кыңкылдап.
Келип салам берди эле,
Алик алып эр Эшим,
Жол болсун деп турду эле.
Анда абышка мындай дейт:
— Кол аттанып калмакка,
Козголоңду саларда.
Камындым эле мен дагы
Камбылдар чалгын чаларда.
Көп аскерге аралаш
Кошулдум эле аларга.
Караан тартып баргамын
Кайыптан олжо табарга.
Байкабаган окшойсуз,
Көпчүлүктүн ичинде,
Отоо башы мен элем.
Түгөл байга жылкычы,
Отуралбай үйүмдө,
Козголгон жүрөк курч ушу,
Минген атым кара бээ,
Шарпкуланын энеси.
Артыңыздан келейтам,
Ач буудандын деги өзү.
Дегенинде таң калып,
Кеп-кеңешин бүтүрүп.
Эр Эшим менен абышка,
Эл табууга күтүнүп.
Ээн калып жерлери,
Эчак үркүп элдери
Кайыры чыгып бат эле,
Калмакты барып жеңгени.
Күн чыгышка бет алып,
Кайра тарткан жери ошо.

Каңырыгы баш жарып,
Капа болгон кези ошо.
Мал сүрдөөнү кетиптир,
Күн чыгышты жүздөнүп,
Эч айласыз эр Эшим,
Ээрдин кесе тиштенип.
Таластын башы Суусамыр,
Гөй-гөй ашып тоо менен.
Ат изине чөп салып,
Ак карлуу бийик зоо менен.
Айылдын дайынын табалбай,
Алтымыш катмар коо менен,
Ала бел өтмөк бел менен,
Алты гана тор менен
Суусамырдан өздөндөп,
Жумгал ата чөл менен.
Келсе Түгөл жеринде,
Жыргап жаткан убагы.
Сураса дайны билинбейт.
Кыпчактардан дүбаары.
Тамактанып, наар ичип,
Бир азга чыдап турабы?
Элдин ээси эр Эшим,
Элин таппай тынабы?
Абышкасын ээрчитип,
Тыным албай түн жүрүп.
Төбөдөн үркөр ооганда,
Конушту токой бууганга.
Таң атканда абышка
Эр Эшимге көрсөтөт:
— Мына муну көрдүңбү?
Баарын чала мүлжүгөн,
Сөөктөр бар үйүлгөн.
Табалы барып күндүүдөн,
Тескейди көздөй кеткендир,
Баарыга кайгы жеткендир.
Элиң ачарчылыкта
Болгон окшойт чамасы. —
Дегенинде эр Эшим
Бөлүндү нечен санасы:
«Чын эле элим ток болсо,
Тазалайт эле сөөктү.
Такырайтып кетмекчи
Тал чыккан токой жээкти.
Мал сүрдөөнүн кубалап,
Тескей менен жүрөлү.
Буйгалап күндүз тим жатып,
Түндө айылга кирели.
Жакын жерден эл дайнын,
Жатып аңдып угарбыз.

Жакалап көлдү бойлойлу,
Жатарда барып бугарбыз.
Кимдин эли болсо да,
Чалгын чалып турабыз.
Эгерде душман эл болсо,
Качырып найза сунарбыз.
Кан Турсун дос табылса,
Кайрылып салам кыларбыз.
Алда эмне болду экен?
Калган го журтум талаалап?
Кан Турсундай досума
Калтырдым эле аманат.
Досумду душман чалган го,
Тоздуруп бүтүн сайган го?
Катаганга катарлаш
Кыпчакты кошо алган го?
Биз Камбылда экенде,
Каптап калмак барган го?
Катаганга, Кыпчакка
Каран түндү салган го?
Касаптап баарын айдаса,
Жеген эт чала калган го?
Ак калпактуу кыргызга
Ачарчылык жааган го?
Сары изине чөп салып,
Табалбасак арман го?» —
Деп аттанып тескейлеп,
Ылаколду бойлогон.
Тоону түптөн төш менен
Эл барбы деп ойлогон.
Күндүз кечке тим жатып,
Кечинде бугуп үн катып.
Караанын көрүп айылдын,
Карышкырча түн катып.
Жылдыз каркал толгон до,
Жатар мезгил болгондо.
Түндөсү кабар алмакка,
Айылга жакын бармакка.
Нээти кетип эр Эшим,
Короого чабуул салмакка: —
Кимдин эли болсо да,
Тилин тартып көрөйүн.
Сен, абышкам, тура тур,
Мен айылга жөнөйүн.
Атайы душман бу болсо,
Атышып жатып өлөйүн.
Же аттын терин кайтарып,
Айдап жылкы бөлөйүн. —
Деп, баягы жолдошу
Абышканы аңдытып.

Тура бер деп колотко,
Санадар кылып каңгытып,
Жөнөп кетти эр Эшим,
Куланын оозун баргытып,
Жабык бою бийиктен
Жайып оозун каргытып.

ЭР ЭШИМ АЙЫЛГА БАРДЫ

Айылга жакын барганда,
Байкады аңдып абайлап.
«Душманбы же элби?» — деп,
Туруп калды карайлап.
Ал аңгыча бир катын
Шаңкылдап короо кайтарат.
Айтуунда бир укмуш
Болгондугу байкалат.
Тыңшаганда бу сөздү
Көйкөлөйгө чамалаш,
Айтып жатат ал катын,
Арман ырын аралаш:
А көйкөлөй, көйкөлөй,
Кайтардым хандын субайын,
Кайгылуу кылдың кудайым.
Капысынан келсечи
Казатка кеткен жубайым.
Катагандын хан Турсун,
Хан Турсун, сени ант урсун!
Хан балдарын кул кылдың,
Кайгыга салып муң кылдың.
Кантип чыдап жан турсун?
Отун алган биздин кыз,
Отту жаккан биздин кыз.
Кой кайтарган биздин кыз,
Козу баккан биздин кыз.
Эңчегер бойлуу эр Эшим
Эсен келсе калмактан.
Биздин кыздай болор бекен сиздин кыз?
Деп, озондоп кыйкырат
Короодогу бир катын.
Муңдууларга абалтан
Ким ыраак да ким жакын?
Кызматында байкалат.
Эки достун ортосу,
Ээси жокто элине
Тийген окшойт жолтоосу.
Эр Эшим барып короого,

Катынды алды билектен.
Катын айтат: сен кимсиң?
Караңгыда жүдөткөн,
Кутулалбай турганда
Кул-күң болгон дүбөктөн,
Жылкычы кул, сенсиңби
Укуругун сүйрөткөн?
Койсоңчу кандай эмесиң?
Жылкычы болсоң, малга бар,
Жолтоо кылбай сен мага,
Жортуулчу болсоң, жолго бар.
«Касапчыга мал кайгы,
Кара эчкиге жан кайгы».
Уурубуз чыгып билинип,
Уят болуп калбайлы.
Кайгысы көп катынмын,
Түнүдө короо кайтарган.
Күндүз отун-суу алып,
Жүрөктү ханым майтарган.
Менин жаным кайгыда,
Санаасыз көпкөн ким элең?
Ар жакка турчу кантесиң
Атчан мурдуң жиреген?
Десе дагы болобу?
Аккаңкынын кашына
Коюп алып жөнөдү.
Көкбөөрү тарткан эмедей
Кой дегенге көнөбү?
Алып келип катынды
Абышканын жанына.
Сыр сурады эр Эшим
Ар түрлүү көңүл чагыла.
Көйкөлөйдү бүт айтпай,
Муңдуу сөздү бек айттың.
Отун алган кыздарды
Кайра-кайра көп айттың.
Катаган ханы Турсунду
Ант урсун деп неге айттың?
Арт жагында атымды
Айтып ырдап мени айттың.
Бекбекейдин ордуна
Эмине үчүн сен айттың?
Сырдашалы баарын айт,
Сыздаган жабыр алыңы айт.
Калктын башын кармаган.
Калмакпы, жокпу каныңды айт.
Жаакты жанып ырдасың,
Жабыр көргөн жаныңды айт.
Караңгыда озондоп,
Кайтарып турган малыңды айт.

Катын да болсоң угайын,
Кандай түрлүү сырыңды айт.
Калпты коюп жашырбай.
Калтырбастан чыныңды айт.
Дегенде катын сыр айтат,
Ичи толгон муң айтат:
— Мен жеримде экенде,
Кермаралдай керилген,
Келберсиген жан элем
Кеп айтардан эринген.
Эр Эшим эле ханыбыз,
Эсепсиз болчу малыбыз.
Эрден да жок, жерден жок,
Эндиреп турат алыбыз.
Күллү-бала-чакабыз
Күң болуппуз баарыбыз.
Отун алып мал багып,
Мусапыр болгон чагыбыз,
Кайыр сурап ар кимден,
Кетип барат шайыбыз.
Короо толгон корумдар —
Эр Эшимдин койлору.
Кара көздү кал басты,
Болор бекен ойдогу?
Талаа толгон көп жылкы —
Эр Эшимдин жылкысы.
Ээси жок кор болгон
Эсил кыпчак — журт ушу
Олуя-Ата, Таласты
Жердечү эле эр Эшим.
Жалгыз досум жалганда
Сен дечү эле эр Эшим.
Катагандын хан Турсун,
Анттуу досу болучу.
Түлкүбашы, Таласта
Аралаш эле конушу.
Ажаандын жолун тосом деп,
Эр Эшим кеткен жол ушу.
Элинин баарын аманат
Хан Турсунга тапшырган.
Бөрүгө койду кайтартып,
Бөлүндүрүп чаптырган.
«Эр Эшим эми келбейт» деп,
Элин талап кан Турсун.
Уугун жагып күл кылган.
Уулун уй кайтартып кул кылган,
Кызын кызалактай күң кылган.
Катынын кара салып тул кылган,
Талаада тезек тердирип,
Тамандарын чор кылган.

Элинин баарын иштетип,
Бириндетип кор кылган.
Узун аяк мал койбой,
Тамам — такыр жыйнаган.
Жергеси менен кыпчакты
Желдеттер уруп кыйнаган.
Келин-кыздар ыйлаган,
Керегеси кыйраган.
Өлгөндөрү мындан көп,
Керээзин айтып кыйла адам.
Көргөн күнүм курусун,
Көзүмдүн жашы көл болду.
Күнүгө кейип жол карап,
Кайгырып башым тел болду.
Жергелүү кыпчак бузулуп,
Ээси жок караан эл болду.
Ошон үчүн мен карып,
Түнүдө короо кайтарып.
Калабы деп ырдадым,
Ичтен муңум таркалып.
Улуп-уңшуп тургамын,
Угабы деп жалтанып.
Кирип жууым күнүгө,
Казанына кар салып.
Хан Турсундун катыны
Касаптап урат балта алып.
Өтөмбү жалган дүйнөдөн
Өмүрүмчө тапталып?
Аябай урат жулмалап,
Айдай бетке так салып.
Мусапыр болгон мен шордуу
Муңум жүргөн сакталып.
Озоондогон үнүмдү
Угуп келген окшойсуң.
Ого бетер кордуктап
Бугуп келген окшойсуң.
Жылкычы деп байкасам,
Чын сырымды сурадың.
Мен ырдаган сөзүмдүн
Баш-аягын уладың.
Аңтара карап байкаймын,
Алда кимдеп турамын —
Деп бүшүркөп басылды,
Баштан өткөн кордугун,
Калтырбай бүтүн өткөрдү
Хан Турсундун зордугун.
Анда эр Эшим сурады:
— Кимдин жары болосуң?
Төркүн-төзүң кайда эле?
Жакын жерде бар беле?

Үстү-башың карасам,
Үйрүп салар киймиң жок.
Жарды белең, бай белең?
Башында кандай жайда элең?
Эр Эшимдей баатырдын
Катын-бала чакасы,
Кандай күндө турушат,
Жокпу кайгы-капасы? —
Деп сурады эр Эшим,
Көңүлүн кыйла мун, басып,
Анда катын муну айтат
Ансайын катуу муңайтат:
— Эр Эшимдей баатырдын
Үч катыны бар эле.
Ортончусу мен элем,
Кичүүсү сулуу жан эле.
Үчөөнү тең алам деп,
Өкүм кылган хан Турсун.
Дос туруп, душман болгонду
Аксак сары ат ант урсун.
Тил алган эмес эжебиз,
Тийгенден көрө өлөм деп,
Мен да тийбей койгомун,
Тирүүлөй кордук көрөм деп.
Экөөбүздү тең уруп
Тикенекке жаткырган.
Камчылатып күнүгө,
Каршы-терши так кылган.
Чачымды кырккан кайчылап,
Такырайтып тайкылап.
Дагыңкысы дагы көп,
Уялам, кантип айтылат?
Балдарыбыз кулдукта,
Айласыз минтип турдук да.
Кыздарыбыз күң болуп,
Кыйноону тарткан шумдук да!
Кичи токол сулуусун
Алып алган хан Турсун.
Энчисине бир кыйла
Малымды алган хан Турсун.
Өрүшүмдү аралап,
Жылкымдан союп той берген.
Энчисине эки миң,
Иригимден бөлүп кой берген.
Ал көрөр коз койнунда
Хан Турсун менен жаткан чак.
Тай-кунандай ойношуп,
Тамашага баткан чак.
Көчүп келип жеринен,
Көлдү бойлоп турган чак.

Күл багын бийик чеп кылып,
Айланасын бек кылып,
Алты кат коргон урганчак.
Алтымыш бакса бийиги,
Ичинде ойнойт кийиги.
Алганы менен хан Турсун
Атилес булгун кийими.
Күндө союш жегени —
Эр Эшимдин ириги.
Көргөндө какшайт зыркырап,
Көкөйдөн кетпейт күйүгү,
Тамчыласа көз жашым,
Көрдүңбү деп тигини.
Таш ташытса алжаят
Таманымдын тилиги.
Көргөн күнүм курусун
Менден нени сурайсың?
Караңгыда сүйрөтүп,
Кандайлыктан сынайсың?
Кайдан келген адамсың,
Өз жайыңды айта көр.
Хан Турсунга көрүнбөй,
Ылдамыраак кайта көр.
Көрүп калса кокустан,
Жер чайлаган ченчи дээр.
Же болбосо Кашкардан
Хандан келген элчи дээр.
Карматып алып желдетке;
«Кара башын кесчи!» — дээр.
Кадасына сайдырып,
Ээрдиңен тешкилер.
Эшимдин эли болбо деп,
Эс ооганча тепкилер.
Ачуусун бизден чыгарып,
Албарс менен бет тилер.
Түн уурусун кылды деп
Тилекке шакар септирер.
Таалайы жок шордууга
Таң атпайт да, кеч кирер.
Айланайын жолоочу,
Тур аттанып жөнөгүн.
Туткунга башым чырмалды,
Кудай кылса көрөмүн.
Дегенинде эр Эшим:
Тааныйсыңбы мени? — дейт
Анда катын бүшүркөп:
Таң атат го эми? — дейт.
Кокуй, төрөм, болбогун?
Козгоп улам торгодуң.
Хан эр Эшим, өзүңбү?

Кал баскан тура көзүмдү.
Аман-эсен көрдүмбү
Караңгыда жүзүңдү?
Деп кайгырып кучактап,
Төгүлүп жашы бурчактап.
Аташкан жары Эшимди
Аткарбастан кучактап.
Төрөсүн таанып төп болуп,
Арманы башта көп болуп.
Ичи жалын өрт болуп,
Эки көзү төрт болуп.
Акырын ыйлап бек солуп,
Амансыңбы деп солуп.
Кайта-кайта муңдарын.
Хан Турсундун кылганын,
Калтырбай айтып: «мындагың
Түрүүлүктө турушат,
Ажыратчуу кырдаальщ.
Тим эле үйдө жатпастан,
Азапка башты чырмадың» —
Деп ошентип өпкөлөп,
Ээсин көргөн күчүктөй,
Эзилишип бир кыйла
Буу чыгарып түтүктөй.
Болгон ишти сүйлөшүп,
Кайра басты короого.
Эр Эшим тез аттанды
Эмки жолун тороого.

Эр Эшим абышкасын ээрчитип алып, кайта жээктеп күңгөй менен өзүнүн келе жаткан аскеринин алдын утурлап, өрүктүнүн талаасында жолукту. Беш жүз төөгө эки миң колду (аскерди) жүктөтүп, үстүнө чатыр жаап чүмкөтүп алып, түн жарымында хан Турсундун тозордогу чебине киргени:

ЭР ЭШИМДИН АМАЛЫ

Жылдыз каркап толгондо,
Намаз куптан болгондо.
Эңчегер бойлуу эр Эшим
Чеп оозуна келди эле.
Караңгыда кайтарган
Кароолго салам берди эле:
Ассаламу алейкум,
Сакчыларым арбаңар?
Алыскы жолдон келатам,
Адаштырып салбаңар.
Кербен башы мен болوم,

Беш жүз төөнү башкарган.
Кирээ тартып баратам
Кетте шаар Кашкардан.
Караңгыда жол таппай,
Кабылдым келип чебиңе.
Каадырлуу мейман экен деп,
Кабар бергин бегиңе.
Тышка жатсам кокустан,
Ууру келип калбасын.
Аруу буюм көп эле,
Аңдып жатып албасын.
Чептин оозун ачыңар,
Түшүрүп жүктү үйөмүн.
Алымын берип ханыңа,
Эртең-эрте жүрөмүн.
Кабарлашып жооп бер,
Кароолдогу сакчылар,
Куру койбойм силерди.
Сөз депкирин тапчулар,
Дегенде сакчы түйүлдү,
Ханды көздөй жүгүрдү.
Салам айтып Турсунга,
Таазим кылып бүгүлдү.
Соодагер жайын айткан соң,
Хан Турсун абдан сүйүндү: —
Андай болсо киргизгин,
Түшүрүп жатсын жүктөрүн,
Ууру-төгүн болбосун,
Уктабай жакшы тиктегин.
Олжону кудай жеткирип,
Берген тура асмандан.
Кербен келсе үйүмө
Кенен шаар жактардан,
Аруудан буюм аларбыз,
Башайы менен макмалдан.
Сөзүн сурап канарбыз,
Суук душман жактардан.
Турбагыла, басыңар,
Дарбазаны ачыңар! —
Деп жөнөттү сакчыны,
Дарбазачы башчыны.
Чептин оозун ачтырып,
Беш жүз төөнү киргизип,
Чатырларын тиктирип,
Сарамжалын билгизип,
Милтелерге от коюп,
Кыстармага илгизип,
Бар жарагын камдатып,
Турган кезде таң да атып.
Кулан өөгү болгондо,

Ураан тартып кыйкырып.
Кулак тунуп, үн чыгып,
Удаа-мудаа күн чыгып.
Чаң аралаш буу чыгып,
— Эр Эшим — деп, чуу чыгып.
Дарбазасын чапкылап,
Тарсылдатып аткылап.
Тополоңу тоз түшүп,
Түтүнү туман боз түшүп.
Тозордун ичи өрт болуп,
Топудай кызыл чок түшүп.
Бырын-чырын козголуп,
Капилеттен бастырып.
Катагандын хан Турсун
Алдатып чебин ачтырып.
Алты күнү урушуп,
Айбалтасын суурушуп.
Кыяматтай урушуп,
Кылыч кындан суурушуп.
Баш көтөрбөй багынтып,
Баласындай жалынтып.
Өз торуна чалынтып.
Албарстыдай жалынтып,
Ханын колго түшүрүп,
Камынтпай ишин бүтүрүп,
Колу-бутун байлатып,
Кордук менен айдатып.
Эс алдырбай тыным жок,
Эки көзүн жайнатып.
Улам жолун тозоттоп,
Уйга кошуп кошоктоп.
Туурдагы куштарын,
Туйгун менен шумкарын.
Жоо келгенде миничү
Жорго, күлүк, тулпарын.
Келберсиген сулуудан,
Келин менен кыздарын.
Жайыттагы малдарын,
Жаңы өспүрүм балдарын.
Кайыры жок байларын,
Каргылуу күлүк тайганын.
Алдына салып шаңдатып,
Сары өзөн Чүйдү чаңдатып.
Кыз көчүргөн эмедей
Элин жыйып жамгарып.
Өчүн алып душмандан,
Элине кошуп малды алып.
Калкын толук көчүрүп,
Хан Турсун атын өчүрүп,
Калган экен армансыз,

Ант ургурду өлтүрүп.
Акыры келип конуптур
Аман-эсен Таласка.
Эртели-кеч колдо деп,
Дуба кылып Манаска.

1941-ж.

Ошону менен эр Эшим туулуп-өскөн жери Олуя- Ата, Таласка келип өзүнүн элин жана барлык кыргызды душмандан коргоп жата берди.

Эр Эшим деген атак кыргыз элине куучу болу эсептелди.

Эр Эшимдин эркин жүрбөгөн жери калган жок. Мисал үчүн бадик оорусу менен ооруган кишилерге эм салып дарымчылар мындай деп Бадик айтат:

БАДИК

Көч-көч, бадик! Көч, бадик, көчүрөйүн,
Бадик болгон атыңды өчүрөйүн.
Кыйырчактын Кызыл түлкү сен болуп
Качсаң сыра,
Кабактын карала барчын мен болуп
Койбойм сыра.
Канча жерден мант таптырып бассаң дагы
Кармап алып каныңды ичип тойбойм
Сыра.
Эр Эшимдин жайлоосу — Эдил, Нура,
Эрегиштим сен менен койбойм Сыра.
Арал-арал, аралга көч,
Арал отун оттогон Маралга кеч.
Кыйыр-кыйыр, кыйырга кеч,
Кыйыр отун оттогон сыйырга кеч.
Кытай менен калмак төрөсүнө
Кырдуусунган отоголуу кыйынга кеч.

Эр Эшимдин жайлоосу Эдил, Нура
Элим көчүп сайрандап конгон тура.
Найза кармап качырып саймак болду,
Мингени Түгөлбайдын тулпар кула.
Элиңе кет! Кеч, бадик, турба мында,
Эрегиштим сен менен койбойм Сыра.
Эдилден эр Эшимдин көчү келет,
Кеч алдына эр Эшим өзү келет.
Өзү келип, сыртыңдан өтүңдү алат,
Кордук көрбөй өзүңчө көчкүн тарап.
Көч-көч, бадик! Көч, бадик, көчүрөйүн,
Бадик болгон атыңды өчүрөйүн.

Жики, таруу сен болуп калың чөпкө,
Чачылсаң да койбоймун сени көпкө.

Чөжөлүү тоок мен болуп терип кирем,
Эр Эшимге кабар берип ээликтирем.
Сулуу десең Нойгуттун кызына көч,
Тунук десең беш көлдүн тузуна көч.
Эр Эшимдин жайлоосу — Эдил-Нура,
Элим көчүп сайрандап конгон тура.
Найза кармап качырып саймак болду,
Мингени Түгөлбайдын тулпар кула.
Элиңе кет! Көч, бадик, турба мында,
Эрегиштим сен менен койбойм Сыра!..

Мына ушундай түрдө байыркы кыргыз бир катар ооруларды да «Эр Эшим келет», деп эр Эшимди куучу кылып, элдин ээси дешип эсептеген.

Бу сөздү мисалдарга келтирип, үстүбүздөгү Ата Мекендик улуу согушка карата жаштардын көз алдына элестетип, эр Эшимдин баатырлыгын, намысын жана душмандан кай түрдө өч алгандыгынын негизинде тыянакталды.

Адабий-көркөм басылышы
«Эл адабияты» сериясы

КАРАЧ ДӨӨ
ЭР ЭШИМ

27-том

Түзгөндөр: *А. Акматалиев, М. Мукасов, Ө. Шаршеналиев*

Редактору *Р. Сакелова*
Сүрөт редактору *И. Васильев*
Тех. редактору *М. Курбанбаева*
Корректору *К. Жапаркулова*

Терүүгө 25.10.03. берилди. Басууга 12.11.03. кол коюлду.
Кагаздын форматы 84x108¹/₃₂. Көлөмү 13,5 физ. басма табак.
11,34 шарттуу басма табак. Нускасы 2000. Заказ № 2162.
Т. Суванбердиев атындагы
«Кыргызполиграфкомбинат» акционердик коому
720005, Бишкек ш., Т. Суванбердиев атындагы көчө, 102.